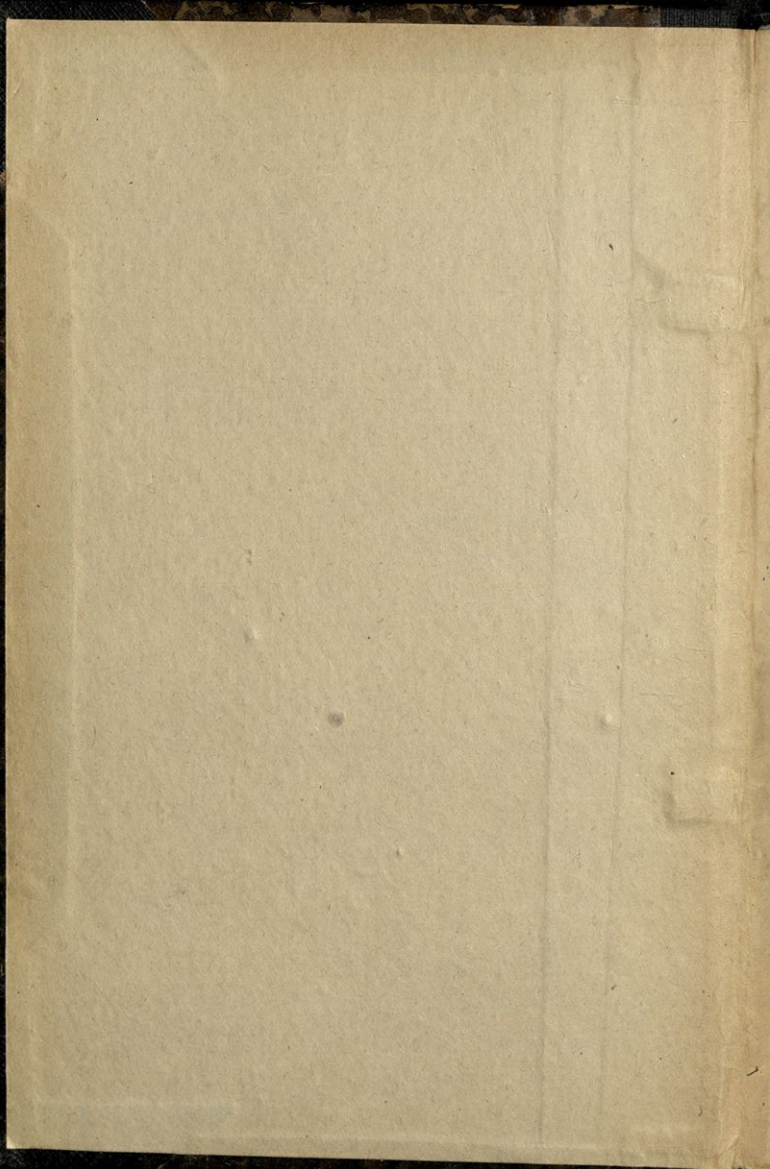

48871

Domoznanstvo

poknežene grofije

Goriške in Gradiščanske.

Spisal

Simon Rutar,

c. kr. gimn. učitelj.

Mehko vezano 40 krajc.

Na Dunaju.

V ces. kralj. založbi šolskih knjig.

1882.

448871

030039450

Šolske bukve, v kaki ces. kr. zalogi šolskih bukev
na svetlo dane, ne smejo draže prodajati se kot je na
pèrvem listu postavljeno.

Za obnovo
Univerzitetne biblioteke

Ljubljani
podaril Janušij Stefan

dno 10/VI 1844

Uvod.

Ime, lega, meje, velikost in gèrb.

Naše *austrijsko cesarstvo* obsega osemnajset kraljestev in dežel (provincij). Med njimi je po velikosti šestnajsta *Primorsko* ali *Primorje*, ki obsega 8000 □ Km in šteje blizu 600.000 prebivalcev. Imenuje se pa zato *Primorje*, ker leži ob morju in blizu morja. Glavno mesto te dežele je *Tèrst*, u katerem prebiva 100.000 ljudij (neoziraje se na njegovo okolico). Ondè stanuje cesarski *namestnik*, ki vlada deželo u cesarjevem imenu. Sestavljeno pa je *Primorje* iz treh manjših dežel, t. j. iz *Istre*, *Tèrsta* z okolico in iz *Goriškega*. Vsi ti trije deli so podložni glede vlade jednemu c. kr. namestniku u *Tèrstu*, vsak pa skerbi sam za svoje domače in deželne potrebe. Ker je tore *Goriško* samostojna dežela u *austrijskem cesarstvu*, zato hočemo tu samo njo obširnejše opisati.

Poknežena grofija goriška in gradiščanska se tako imenuje, ker so jo nekđaj vladali grofi, ki so bili po časti knezom jenaki ali pokneženi. Stanovali so u *Gorici* in od tode je dobila cela dežela svoje ime. Pridevek „*gradiščanska*“ izvira od tega, ker je imelo tudi *Gradišče* (*Gradisca*) nekoliko časa (1647—1717) lastnega kneza.

Goriško leži na jugozahodni strani *austrijskega cesarstva* in sicer ob meji *italijanskega kraljestva*. Na južni strani se oslanja na *jadransko* ali *teržaško morje*,

ki sega daleč proti jugu do srednjega morja med Evropo in Afriko. U jugoizhodu meji Goriško ob tēržaško okolico in Istro. Proti izhodu mu leži *Kranjsko* in proti severu *Koroško*, za katerima se razprostirajo druge avstrijske dežele. Na zahodni strani pa obdaja našo deželo *Beneško*, del italijanskega kraljestva.

Skoro okoli in okoli je zavarovano Goriško z več ali manje visokimi gorami, zlasti na severu in izhodu. Le na jugozahodu je odpertá proti Italiji, tako da je meja po sredi ravnine postavljena. Vsa meja naše dežele meri 500 *Km*. (220 proti Kranjskemu, a 162 proti Beneškemu) in ko bi jo hotel kdo obhoditi, potreboval bi za to okoli 120 ur. Najbolj je raztegnjeno Goriško od severa proti jugu, 85—95 *Km*. Od zahoda proti izhodu pa je bolj stisnjeno, zlasti u severnem delu (po 11, 20—32 *Km*), dočim se u južnem delu zopet razširi do 66 *Km*.

Med temi mejami zauzema Goriško 2953 \square *Km*, t. j. skoro tretjino vsega Primorja. Na tem prostoru stanuje sedaj 220.000 prebivalcev, tore poprek 75 na vsakem štirjaškem kilometru. Od vsega poveršja je 292'2 \square *Km* narodovitne zemlje (skalovlja, vodá, cest, poslopij i. t. d.) in od te pokriva jo poslopja 10'3 \square *Km*.

Deželni barvi sta že od časa goriških grofov *bela* in *rudeča*. Goriški *gèrb* stoji na pošev od zgore dol (od leve proti desni) prerezanem ščitu. Desna stran kaže zlatega kronanega leva u višnjevem polju. Leva spodnja stran je šestkrat enakomerno predeljena sè srebernimi in rudečimi progami, od desnice nauzdol proti levici. — Gradiščanski ščit je sè zlato in višnjevo barvo poprek razpolan, ter ima u sredi viseči sidrasti križ sreberne barve.

D. Penck (planimetrično) 2927'15 km²

Prirodoznanski opis.

1. Naupična izobrazba, poveršje in podnebje.

Goriška je dežela polna mnogoverstnostij, sprememb in nasprotij. Njena visokost nad morjem, njeno poveršje in podnebje, njeno živalstvo in rastlinstvo je zelo različno. Od morske gladine pa do najvišje gore *Triglava* (2865 m nad morjem), vzdiga se počasi kakor velikanske stopnice. In na vsaki teh stopnic je drugačna zemlja, drugačna gorkota in drugačno življenje.

Ob morju je Goriško popolnoma ravno, in le malo nad morsko gladino vzdignjeno, tore *nizko*. Takega ravnega in nizkega sveta ali *nižine* je na Goriškem skoro petina vsega poveršja (t. j. 550 □ Km). Razširjena je ob dolnji Soči in Auši, od morja proti severu do Kormina, Gorice, Gradišča in Tèržiča. Od Krasa in Bèrd jo loči železniška proga med Nabrežino in Korminom. Ob morju je nižina tako nizka, da jo ob času *plime* voda zaliva. Proti severu vzdiga se polagoma, skoro nevidljivo. Še le nad Terom (pri Verši in Romansu) prihaja že nekoliko viša, čeravno še zmerom tako malo visi, da se voda komaj odteka proti jugu.

Razen malega hribčeka pri *Medeji* in berda pri *Fari* je vsa nižina popolnoma gladka. Voda si je izdolbla plitve

struge in zato so morali prebivalci sezidati nizke jezove na obeh straneh rek. Skoro ves svet je dobro namočen in radovit, ter zato gosto naseljen (razen obmorja). Spodaj leži pod vso nižino grušč in pesek, katerega je voda naplavila. Po verhu pa je nastala rodovitna zemlja, ki sega bliže morja prav na globoko. Morska obala sestoji iz *sipin*, t. j. iz malih podolgastih bèrdic, katera je veter nanesel iz drobnega peska. Najrodovitnejša je nižina u znojju Bèrd in Krasa, okoli Kormina, Medeje, Marjana in Tèrziča. Okoli Gradišča pa leži plodna zemlja le bolj po tanjkem verhu proda.

Že več kakor dve tisoč let se obdeluje zemlja u furlanski nižini. Po polju so zasajene uzporedne ali uštrične verste murb in po njih se spenja vinska tèrta od stabla do stabla, kakor na dolgo razpleteni venci. Vasi so velike in čiste, pa nekoliko bolj redke. Med njimi dèrže na vse strani ravne in dobre ceste. Blizu morske obale se uzdiga 73 m visoko oglejski (akvilejski) zvonik, ki se iz bližnje in daljne okolice lepo vidi. Pa tudi z njega je krasen razgled na vse strani, zlasti na bliščeče morje, na Tèrst in Beneško, ter na celo dolgo versto sneženih gorá. *na severni strani.*

Na severni in severoizhodni strani prehaja nižina u bèrdast svet ali bèrdje. To leži skoro u sredini Goriškega in se vleče počez od beneške do kranjske meje. Razen pravih Bèrd prišteva se k temu svetu tudi *vipavska dolina*. Bèrda so podolgasti, od z gore široko naploskani hèrbti, ki se prece stèrmo spuščajo u doline. Po teh se vijó počasno male vode, ki večkrat močvirja delajo zlasti predno se izvijejo iz bèrdja. Po dolinah se nahajajo travniki, po hèrbtih pa vinogradi in polja. Ceste in poti se uzdigajo in znižújo po bèrdih sedaj gore, sedaj dole. Svet je rodovit in ugoden za obdelovanje. Zemlja je pomešana s peščencem

ali sovdonom, ki se prav rad mèrvi in na zraku razpada. Na tej rujavkasto-rumeni, z ilovico pomešani zemlji raste najboljša vinska tèrta.

U bèrdju so vasi prav goste, pa tudi majhne. Učasi stoji le po nekaj hiš ukup. Izmed njih gledajo skoro na vsakem bèrdju pobeljene cerkve z nizkimi zvoniki. Umes je tudi mnogo pristav in grajščin, katere so si tu postavili veliki posestniki. Nekdaj pa je bilo še mnogo več takih gradov, ki so zdaj posuti in razdèrti (n. pr. na korminski gori, u Višnjevku in Vipolžah; u Dornbergu, Sv. Križu, nad Černičamí i. t. d.). Zrak je u bèrdju mehak in čist. Od morja vleče gorka sapa, zadej stoječe gore pa varujejo pred hudim mrazom. Čez nje prihaja le toliko vetra, da zrak bolj ščísti in stanjša. Skozi vipavsko dolino pa brije po zimi huda burja, ki je učasi tako močna, da ljudi in vozove prevrača. Škoda velika, da tudi nevihte s točo tako rade obiskujejo lepo goriško bèrdje.

Nižimo in bèrdje skupaj imenujemo *nižavlje*. Kjer pa leži svet več kakor 350 m nad morsko gladino, onde mu pravimo *višavlje*. Več kakor dve tretjini vsega povèršja na Goriškem spadata k višavlju. Med njim razločujemo najpoprej *nizko gorovlje* ali *hribovlje* (350—800 m nadmorske višine). K temu moramo na Goriškem prištèvati *Kras*, dasi prav za prav ní gorovlje, temveč visoko ležeča ravnina ali *planota*.

Kras napolnuje jugoizhodni rogelj goriške dežele in pokriva tudi skoro petino njenega povèršja (t. j. 550 □ Km). Četudi se dotika morja, vendar se ne vzdiga polagoma, kakor nižina, mariveč najenkrat, neposredno. Od daleč je podoben ravnini, iz katere molé podolgasti ali pa lepo okrogli hribi. Med njimi pa je vse polno udèrtin, okroglih in ljuču podobnih ponikev. Na dnu takih kotlin so žrela, oduški in sesalne jame, po katerih se odceja vsa mokrina

u zemljo. Ta voda si je izdolbla pod zemljo svoje jame in rove, po katerih teče polagoma proti morju. O deževlju se nad takimi jamami velikokrat strop udere. Zaježena voda si potem izdolbe nove poti na strani, više ali pa tudi niže, nego je prej tekla. Tako je nastalo pod Krasom silno veliko jam in hodišč. U tih jamah se vidijo prav lepe in čudne podobe. Kakor voda kapa izpodi stropa dole, tako se sproti delajo kamniti stebri, kakor po zimi ledeni storži pri strehah. Zato se takemu kamnu pravi *kapnik*. Tem se nasproti vzdigajo drugi stebri od tal nauzgor. Nekateri kapniki se zde gledalcu, kakor bi bili okamneli ljudje. Jedni imajo podobo altarja ali prižnice; drugi predstavljajo križ, angelja s peroti, Mater božjo; še drugi so podobni perícam, ki peró ob potoku, ali pa lovcem, ki čakajo na zveríno i. t. d. Učasi se razširjajo te podzemeljske jame u velike prostore, ki so podobni sobanam ali cerkvam. Na goriškem Krasu je najlepša taka jama *Vilenica* pri Lokvi. Razen te je pa še veliko drugih znanih (pri Sežani, Tubljah, Nabrežini, Gorjanskem, Pliskovici, Krepljah, Gabrovici i. t. d.).

Poveršje Krasa je večinoma kamenita puščava, zlasti ob železnici. Tu zagledaš na jednom mestu velikansk kup skalovlja; drugode pa vidiš raztreseno ostro kamenje, ki je na zraku razpadlo u manjše kose. Tu pa tam prideš do *zelenic* z obdelano zemljo in človeškimi selišče (zlasti u tomajski fari). Največkrat se nahaja rudeča, gručasta zemlja, pomešana z drobnim kamenjem. Rodovitna je zadosti, ali suší se rada in tedaj jo veter odnaša. Po bèrdih in viših krajih je nadrobno potresena temno-rujava pèrst, katero sta pa dež in solnce že tako izlužila, da je sedaj neplodna. Prav malo se nahaja peščene ilovice, ki bi bila najboljša za poljedelstvo in sploh za rastlinstvo.

Tudi na Krasu je podnebje še prece mehko in ugodno. Poletje je navadno vroče in zelo suho. Ker ni drevesne vlažnosti in sence, razpali se golo skalovje tako zeló, da puhti od sebe strašno vroč zrak, ki popije vso mokroto iz meglá. Po noči se razbeljena tla ne ohladé toliko, da bi se mogla rosa narediti. Suša pritisne navadno že aprila in traja do septembra (izuzemši nekaj ploh u augustu). Oktobra začenja južno vreme z močnim dežjem in za tem nastopi suha burja, ki učasi strašansko razsaja. Umes je po zimi več časa lepo in prijetno vreme. Na spomlad pa začne burja z nova tuliti in briti, da posuši vso zimsko mokroto in mnogokrat celó cvetje otrese sè sadnega drevlja. Vendar ima Kraševce rajše suho leto, ker takrat mu terta boljše obrodi, vino pa je za-nj glavni pridelek. O suši tèrpé ljudje in živina veliko žejo. Učasi morajo vodo prinašati po tri do pet ur daleč. Zato si izdelujo u novejšem času globoke vodnjake z vladno in deželno pomočjo.

Srednje gorovlje (800—1600 m) pokriva več kakor tretjino goriške dežele. Začenja se na severni strani bèrdja in sega do pobočij visokih gorá na Tolminskem. Med srednjim in visokim gorovljem leži globoka dolina, ki se vleče pošev čez vso deželo od ^{Učaje} Breginje ^{skrajne in} mimo Kobarida, Tolmina in Grahovega do Podbèrda. U srednjem gorovlju imamo prav stèrma pobočja in bolj ostre hèrbte, nego u bèrdju. Večinoma pa imamo visokoležeče planote, ki so zeló podobne kraški, n. pr. *tèrnovska*, *benjška* in *svetvidskogorska* (šenvijškogorska) planota. Okoli in okoli obdajajo te planote stèrma rebra, ki se po 400—600 m globoko u dolino spuščajo. Večinoma so obrastena z gozdom, na hèrbtih in planotah pa stojé obdelana polja in travniki s človeškimi selišči, ali pa obširni gozdi. Le kjer je dolina bolj široka, nahajajo se tudi u njej polja

in vasi. Te so male in redke; učasi zagledaš osamljene kmetije visoko na čelu stèrnega bèrda.

Na planotah so tla kamnita. Njih vapnenec se pa rad mèrvi in razpada na zraku. Pridružijo se mu rastlinski deli in tako se nareja zemlja, ki je še prece radovitna. Drugode u srednjem gorovlju spreminja se opoka (lapor) u ilovičasto zemljo. Nahajajo se pa tudi sledi o kovinah in žilah premoga (u oglje spremenjenega lesa). Na planotah je podnebje ostro. Severoizhodni merzli veter piha čez visokostoječe kraje, kakor čez Kras. Pšenica ne dozori povsode in drevlje cvete pet do šest tednov poznejše, nego u dolini. U Gorici že prodajajo zrele črešnje, ko na Lokvah še cvesti ne začenjajo. Prijaznejše je podnebje po Kanalskem, Tolminskem in Cerkljanskem. Visoki herbti branijo ostrim vetrovom u doline, ki so zadosti široke in proti solncu odperte. Tolmin ima prav prijazno lego na uzvišenem mestu sredi lepe ravnice, katero obdajajo okoli in okoli više ali nižje gore. Sploh je vsa dolina med Tolminom in Kobaridom najlepša ob Soči.

Najsevernejši del Goriškega (bolški okraj) pokriva *visoko gorovlje* (nad 1600 m visočine). Iz omenjene doline od Breginja do Podberda uzdigajo se gore zelo stermo. Podoba teh gor je veličanska in strahovita. Herbti so grozno veliki in široki in na njih se uzdigajo posamezní verhovi še visoko proti nebu. Od teh herbtoev se cepijo na vse strani mogočne veje ali panoge. Po stèrmih pobočjih spuščajo se celi plazovi grušča in kamenja, iz med katerega le tu pa tam borna travica kuka. Po visokih grebenih so obešene velikanske skale, ki žugajo vsak hip u dolino zdèrčati in vse polomastiti. Najviše gore pokriva skoro večni sneg. Po osojnih krajih ga nanese veter toliko, da skoro nikoli ne izkopni, temveč spreminja se u led. Učasi leži tudi prece nizko u zapèrtem jarku (grapi)

velik kup takega snega in pod njim si je izdolbel potok svojo strugo (n. pr. u Baušici, u Zadnjici pod Triglavom). — Tudi u visokem gorovlju nahajamo skalnate planote, obdane okoli in okoli z visokimi verhi. Njih poveršje je vse razrito in razorano. Globoke pokline in žrela srečujemo vsak hip. Umes je kaka obrastena dolinica, po kateri pastirji svoje čede pasejo. Tudi na visokih in širokih slemenih so dobri pašniki in zato nahajamo po njih *planine*, u katerih delajo po leti okusni sir. Mnogo više, kder pojenjuje že trava, rastejo še lepo dišeče in živo barvane planinske cvetlice. Na najviših gorah pa sledimo le mah in lišaj.

Med gorami so doline po tisoč metrov globoko urezane. K njim se opuščajo pobočja mnogokrat naupično. U njih znojju izvira vse polno studencev od one vode, ki se na planotah u zemljo izgublja. Potoki so u visokem gorovlju deroči in naraščajo ob deževlji neverjetno. Plohe spreminjajo tudi majhne potoke in sušce u strašne lijake, ki vse odnašajo izpredi sebe. Ker so gozdi skoro popolnoma iztrebljeni, obeša se jedino ruševlje in pritlikov borovec po skalnatih stenah. Po zimi pa se udirajo sè stermih reber strašanski plazovi in vlečejo šeboj debele skale, ki napravljajo u dolini marsikako nesreče. Zemlja se more le malo obdelovati in sicer samo u dolinah in ob zložnejših pobočjih. Tla so zložena od spoda iz terdega, prvotnega vapnenca. Verhu tega je naplavila voda mnogo peska in grušča. Rodovitne zemlje se je naredilo le malo in še to odnaša voda zmerom bolj, odkar so gozde izsekali. Zaradi visoke lege je podnebje mrzlo, pa ne ostro. Visoke gore branijo doline pred hudim vetrom in burjo.

Goriško leži u tistem pasu katerega *srednja teplota* znaša 13 stopinj (po Celsiju), izuzemši le visoko gorovlje. Skoro jenako toploto ima Trident u Tirolu in Rëka na

Hrovaškem. Po zimi znaša srednja toplota 2 stopinji, le ob morju 4°. — U obče ni goriško podnebje posebno stanovitno, kajti nizki toploti sledé pogostoma južni vetrovi, tem pa merzla burja. Neprenehljivo deževlje in dolgotrajna suša se menjujeta. Na ta način terpi največ nižina. Ona je najhujše podveržena suši in največkrat jo obišče toča, katera poškoduje zlasti terte in sadno drevlje. Podnebne razmere se na tej strani dežele hujšajo od leta do leta, kakor se čedalje bolj goli bližnje hribovlje.

Sploh je *podnebje* na Goriškem bolj vlažno in mehko. To prihaja od tode, ker leži ta dežela na južni strani visokega gorovlja, kateremu *Alpe* pravimo. Južni veter (širóko) piha največkrat in ta nam prinaša od morja vlažnost in gorkoto. Visoke gore vlečejo megle na-se in zato imamo po našem gorovlju obilno dežja. Najmočnejši je južni veter spomladi in jeseni, zato takrat najbolj dežuje; (učasi začenja mokro vreme že mesca augusta). Mnogokrat se ulijó silne plohe, ki naredé veliko škode. — Drugi veter na Goriškem je sever ali *burja*, ki piha od severoizhodne strani po zimi, pa tudi konec jeseni in u začetku spomladi. On je suh in zdrav, pa zelo merzel, ter ima veliko hitrost in strašno moč u sebi. To moč uzrokuje najbolj stopnjevito poveršje naše dežele. Z visokih alpskih herbtov pada burja vedno niže, na ternovsko planoto, od tode na Kras in u nižino. Tako se njena moč vedno množi. Po gladkem jadranskem morji zdèrči kakor blisk dalje in naredi prostor novemu navalu, ki brez zapreke čez deželo pihne.

U nižini ob morju je podnebje nezdravo in *merzličasto*. Kadar sine solnce na ona močvirnata tla, ki so ob času oseke brez vode, tedaj se izcimi smertonošni merzličast zrak. Da bi se kanali ne čistili in zlasti izlivi rek ne zniževali, ne bilo bi mogoče živeti na obmorskih otokih (lidih).

2. Gorovlje.

Alpe so največe europske gore. One se vlečejo od sredozemskega morja pri Genovi u polokrogu okoli gorenje Italije, potem čez Tirolsko, Koroško in Štajersko proti Dunavi (blizu Dunaja). Na severu in jugu spremljajo glavno sleme večá gorstva, ki obstojé večinoma iz vapnenskega kamenja. Zato pravimo tem *vapnenske Alpe*. Po globokih dolinah razrezane in razdeljene so Alpe na mnogo skupin. Tista, ki pokriva severni del goriške grofije, imenuje se *julijske Alpe*. Te se širijo od Taljamente na Beneškem pa do Save na Kranjskem. Vse naše visoko in srednje gorovlje, kakor tudi berdje, spada k julijskim Alpam. Na levem bregu Vipave (ali kakor hočejo drugi: že na levem bregu Idrije) začénja se *Kras* (Kraševina), ki sega dalje u Istro, notranje in dolenje Kranjsko, potem u hrovaško primorje, Dalmacijo in Hercegovino.

Skoro ravno po sredi julijskih Alp, derži od severa proti jugu globoko uderta dolina, po kateri teče na Koroškem potok Zilica (mimo Rablja in Terbiža), na Goriškem pa Koritnica in Soča. Med dolinama Zilice in Koritnice je važno sedlo *Predél* 1162m visoko, čez katero pelje cesta z Goriškega na Koroško. Omenjena dolina cepi julijske Alpe na dve polovici, na zahodno in izhodno. Vsaka teh polovic sestoji iz več manjših delov ali skupin, ker glavnega hërbta ali gorskega sklopa nemajo julijske Alpe. Kadar so te skupine okoli jednega visokega hriba nakopičene, pravimo jim *obgorja*; če so pa u jedni vërsti na dolgo raztegnjene *pogorja*.

U *zahodnih julijskih Alpah* je najvažnejše *obgorje Kaninovo*, na južni strani Predëla ob beneški meji do rezijanske Bele razprosterto. To obgorje sestoji iz visoke skalnate planote, katero obdajajo posamezni stermi

in goli verhi. Najviši med njimi je *Kanin* (Čanin) 2582 m, potem *Prestreljenek* (2504 m, *Černjelec* na tromeji Goriškega, Koroškega in Beneškega; *Baba* (Velika baba) 2450 m in *Veliki verh* (Rombon) 2210 m nad Bolcem. — Na južni strani rezijanske Bele se vleče *Stolovo pogorje* od Kobarida skoro naravnost proti zahodu na Beneško. Glavni verh na goriški strani je *Stol* 1666 m in potem *Starijski verh* 1138 m.

Kobarijsko-tolminsko dolino zapira proti jugu *Matajorovo pogorje* ob beneški meji. Njegov podaljšek na desnem bregu Nadiže imenuje se *Mija*. Skoro ravno u sredi omenjenege pogorja je visoko livško sedlo. Na zahodni strani mu stoji *Matajor* 1643 m, a na izhodni *Kuk* 1243 m in *Ježica* 931 m nad Čiginjem. Izhodni del Matajorovega pogorja se imenuje *Kolovrat*. Pri Ježici se oberne gorovlje proti jugu (in jugozahodu) ter sestavlja *Kanalsko pogorje* med Sočo in Idrijo. U njem se vzdigajo ti-le verhi: *Kuk* 807 m blizu Srednjega, *Kal* 647 m nad Anhovim in *Kobališče* (Kobalski hrib, Monte Corada) 812 m zahodno od Plavij.

Od Kobališča se vleče proti jugoizhodu do Soče pri Solkanu *sabotinski greben* in nehuje s čelom *Sv. Valentin* 537 m. Na južno stran pa se spušča več podolgastih berd, ki se počasi razcepijo na mnogo herbtov, kakor persti jedne roke. To so prijazna goriška *Bërda* med Idrijo, furlansko nižino in Sočo. Poprek ležé 220 m nad morjem. Proti nižini končújo Bërda s prece visokimi hribi pri Korminu (*korminski grad*, Monte Quarin 269 m) in pri Ločniku (*Kalvarija* nad Podgoro 241 m). Od pravih Berd ločeno vzdiga se *Berdo* pri Villanovi 116 m. Nizki hribček sv. Antona pri Medeji 132 m ima kraško kamenje.

Izhodne julijske Alpe začenjajo z *Mangartovim obgorjem* na izhodu predelskega sedla. Malo bolj proti izhodu od

Mangarta 2678 m se vzdiga gora *Jalovec* 2655 m. Od nje se vlečejo *loške gore* kakor dolgo sleme naravnost proti jugu in na to je počez nataknjeno krajše pogorje *Grintovca* 2350 m sè stèrmo goro *Svinjak* 1639 m nad Kalom. Vse to gorovlje napolnuje prostor med Koritnico in gorenjo Sočo. Ob kranjski meji pa so više gore *Travnik* 2200 m, *Prisaneč* 2555 m in *Razor* 2601 m.

Onstran prehoda *Luknja* (iz Zadnjice u Mojstrano) začènja *obgorje Triglava*. Njegov stèrmi greben dela goriško - kranjsko mejo do *Škèrbine* (med Zalaščico in Savico u Bohinju). Kralj teh orjaških gorá je sivi *Triglav* 2865 m, najviša gora na Slovenskem. Od goriške strani se vidi vsa njegova gorostasna rast z dvema verhoma; vse tri glave pa kaže le Kranjskemu. Druge gore na južni strani od Triglava so: *Kanjavec* 2570 m, *Vogel* 2350 m, *Kol* 2003 m, *Bogatin* 2008 m in *Kuk* 2086 m.

Od Bogatina se vleče na zahodno stran *Kèrnovo pogorje* do Sočinega okljuka pri Žagi. Ob deblu tega pogorja blizu Kranjske meje nahaja se tudi visoka kamenita planota med Bogatinom, *Kèrnom* 2246 m in *Velikim lemežem* 2037 m. U zahodnem delu tega pogorja je imenitna gora *Pirhovec* 1663 m nasproti Tèrnovega. Na južno stran pošilja Kernovo pogorje več odrastkov in panog, tako n. pr. *Merzli verh* 1361 m. Pod njim se vzdiga osamljeni tolminski *Grad* 428 m.

Na izhodni strani Škerbine vleče se ob Kranjski meji *nemškorutarsko pogorje* z verhi *Vogel* (tudi Kuk imenovan) 1923 m, *Gradiča* 1964 m in rastlin bogata *Čèrna pèrst* 1845 m. U predgorah se vzdigata *Jalovnek* 1475 m in *Kotel* 1175 m.

Od sedla *Petrovo bèrdo* 817 m steza se proti jugu *cerkljansko hribovlje* med Bačo in Idrijco. Najviša gora u njem je *Porezen* 1631 m, od katerega derže na jug niži

herbti. Iznad teh se vzdigajo: *Kojica* 1301 m, *Škofije* 974 m in *Belek* (Bevk) 1052 m. — Herbet, ki derži od Kojice proti zahodu, razširi se onkraj *bukovskega* sedla u *šentvidskogorsko planoto*, okoli 700 m visoko. Na njej je najviši grič *Volčje bërdo* 817 m pri Šenvijski gori. Najvažnejše sedlo s Cerkljanskega na Kranjskò je *Ulica* 791 m. — Ob kranjski meji med Idrijco in Trebušo širi se takoimenovano *idrijsko hribovlje* z najvišo goro *Jelenek* 1108 m nad Šebreljami in *Planinica* 1136 m nad Trebušo.

Med Idrijco in Vipavo leži okoli 800 m visoka *ternovska planota*, predpodoba Krasa. Po sredi nje se vleče globoko urezana *čepovanska draga* (Čepovan 607 m), ki se na jugu razširi u *gergarsko kotlino* (280 m). Izhodni del je prava ternovska planota z gorami *Goljak* 1496 m, *Merzavec* 1408 m, *Veliki bukovec* 1447 m in *Veliki verh* pri Lokvah 1183 m. Zahodni del se imenuje *benjška planota* z gorami: *Veliki verh* 1072 m pri Lomu, *Vlašček* 1070 m in *Jelenek* 789 m pri Betah. U južnem robu benjško-ternovske planote se vzdiga *Sv. gora* (Skalnica) 684 m in nad vipavsko dolino *Čaven* z najvišim verhom *Modrasovec* 1308 m.

Izmed bërdu u vipavski dolini je najviši *Školj* 420 m pri Šmarjah, potem *Berdo* 278 m pri Vertovini, *Sv. Marko* na Stari gori 229 m in *goriški Grad* (na strehi grada 174 m).

Na Krasu stojé posamezni verhi in krajša pogorja tu pa tam raztresena. U severnem robu je najviši verh *Tèrstelj* 644 m, potem *Lukovec* 436 m, *Pleška* 372 m južno od Kobdilja in *Sv. Mihel* 277 m nad Rubjami. Iz zahodnega roba se vzdiga *teržiški hrib* (Monte di Pietra rossa) 122 m in ob morju *Babica* 201 m pri Nabrežini. Poprek je dolnji Kras visok 200—300 m; gorenji proti Istri pa 300—400 m in više. Po sredi Krasa, ali bliže

obmorskemu robu, vleče se prece dolgo pogorje od Tèržiča proti jugoizhodu do Lokve in Št. Kancjana. U njem so gore: *Gromada* 325 m, *Sv. Lenard* 401 m, *Žekanec* ali *Volnik* 545 m, *Sedovnik* 572 m in *Ostrov* ^{Čebulovec} ~~XXXX~~ ⁹⁴⁰ m u *Gaberku* ob kranjski meji. Na tromeji Goriškega, Teržaškega in Istre vzdiga se *Maček* ^{Kolovc} ~~633~~ ⁶⁷⁰ m in blizu onde *Matoroga* ⁶⁶⁷ ~~654~~ m, ter *Čuk* ⁷⁴³ ~~748~~ m pri Rodiku.

Močjanski dol je 160 m globok.

3. Vodovlje.

Glavna reka na Goriškem je *Soča* (Isonzo). Več kakor dve tretjini vse dežele (2110 □ Km) pošiljata svoje vode u Sočo. Razen tega ji pritekajo s Kranjskega še *Idrija*, *Vipava* in *Branica* z *Rašo*; z *Beneškega* pa *Ter* (Torrente Torre) z *Nadižo* (Natisone). Sočino porečje, ali ves tisti svet, iz katerega se odteka voda u Sočo, znaša 3523 □ Km, tedaj jedno dvanajstino več, nego vse goriško poveršje. (Na Beneškem znaša Sočino porečje 960 □ Km, a na Kranjskem 454 □ Km.) Njeni tok z vsemi ovinki je 143 Km dolg; poprečna dolgost od vira do izliva pa znaša le 77 Km.

Soča izvira izpod gore *Mojstroka* (samo poldrugo uro daleč od *Savinega vira*), blizu 900 m ¹⁶ nad morjem. Po ozkem jarku pada od skale do skale u širšo trentarsko dolino in dela med potom več mičnih slapičev. Kakor mali otrok, ki se spotika ob vsak kamen, pa vendar le naprej sili; tako se peni in jezí mala *Soča* ter bije ob velikanske skale, ki ležé po sredi njene struge. Pri *Logu* sprejme prvi večí dotok *Zadnjico*, ki prav mirno izpod *Triglava* priteče. Tu se oberne *Soča* proti jugozahodu in u tem pravcu teče potem do *Žage*. Do bolške kotline dere naglo po zelo stisnjeni dolini. Svoje korito si je izdolbla u živo skalo. Pod *Bolcem* se pa že

prece umiri in teče slobodno po prodasti strugi. Pri Žagi se oberne proti jugoizhodu in teče med Serpenico in Kobaridom zopet hitro po kamnastem ozkem koritu. Pod kobaridskim mostom se izvije iz visokega gorovlja in dokonča svoj 46 *Km* dolgi *gorenji tok*. Na tem potu je padla za 700 *m*, tore na vsaki kilometer 15 *m*.

Po kobaridsko-tolminski dolini teče Soča že prece mirno, pa tudi neredno. Kadar ob deževlju njeni pritoki narastejo, zajezi jim močnejša Soča njih vodo, prisili jih udariti čez bregove in poplaviti bližnja polja. Konec omenjene doline (pri Modreju) oberne se Soča zopet proti jugozahodu. Malo niže (pri Sv. Luciji, kjer jo preobokuje visok most) zajé se z nova prav globoko u skalovlje (do Podsel). Pod Ročinjem teče prece hitro in še le od Kanala (zopet lep most) naprej je njen tok bolj počasen. Pri Plavih se zavije Soča drugikrat proti jugoizhodu in teče po vedno jednako ozki dolini u istem pravcu do Solkana. Tu konča svoj 52 *Km* dolgi *srednji tok* in zapusti ob jenem srednje gorovlje. U tem času je zópet padla za 150 *m*, tore na vsak kilometer blizu tri metre.

Pri Solkanu oberne se Soča tretjikrat proti jugozahodu in teče od tode naprej vedno po ravnini. Pri goriškem mostu je njena struga 60 *m* široka in u njej stoji voda navadno 3—4 *m* na globoko. Niže pa se njena struga zelo razširi, a tudi globočina zmanjša. Po furlanski nižini teče zelo neredno, u več panogah, in si večkrat prebira svojo strugo. Ob vsaki povodnji udari čez nizki breg in poplavi vso bližnjo ravnino. Največ škode dela med Majnico in Gradiščem, med Brumo in Vilešami, med Turjakom in Pierisom ter dalje proti izlivu. Da bi se temu u okom prišlo, začeli so l. 1880 z državno pomočjo urejevati Sočino strugo. Pri Villi Vicentini oberne se Soča zadnjikrat proti jugoizhodu. Ob jenem se razširi njena

struga tako zelo, da doseže pri Pierisu (nov most) 950 m širokosti. Malo niže (raven Fiumicella) izgubi svoje pravo ime in sprejme drugo od nekdanje rečice *Zdoba*. Po njeni strugi se izliva u morje u *luko Zdoba* pri terdnjavici jednakega imena. Ob levem bregu *Zdobe* se vleče med njo in morjem dolga peščena kosa, nehajoča z èrtom *Punta Sdobba*. — Plovna je *Soča* (za manjše ladje) le odkar se *Zdoba* imenuje t. j. 9⁵ Km daleč. Ali njen izliv je skoro ves s peskom in svižem zagrajen, tako da moreje ladje samo ob plimi u *Sočo* pluti.

Soča sprejema od *leve* (izhodne) strani mnogo dotokov, n. pr. *Brusnik*, *Lepeno*, *Slatinek*, *Kozjak*, *Ročico*, *Volarjo*, *Tolminko* (sè *Zalaščico* na levi), *Idrijco*, *Avšček* in *Vipavo*. Največi med njimi je *Idrijca*, ki izvira u *Mèrзли rupi* na *Kranjskem*. Okoli rudarskega mesta *Idrije* zavije se u polokrogu in teče proti severozahodu (po *Goriškem* 33 Km daleč), ter se izliva pri *Sv. Luciji* u *Sočo* (124 m nad morjem). — Od *leve* strani sprejema *Idrijca* *Trebušo* (z *Gačnikom* na desni), od *desne* pa *Cerknico* in *Bačo* (s *Koritnico* in *Knežo* na desni). — *Vipava* izvira u *Tergu* izpod *Nanosa*, prestopi *goriško* mejo pri *Ustijah*, teče počasno po *vipavski dolini* (42 Km daleč) ter se izliva pri *Sovodnjem* u *Sočo*. Njeni desni pritoki so: imenitni *Hubelj** (z *Lokavščekom* na desni), *Lijak* in *Vertojbica*. Od *leve* strani pa dobiva *Vipava* *Branico* z dolgim potokom *Raša* (na levi).

Na *desni* (zahodni) strani je prvi *Sočin* dotok *Koritnica* izpod *Mangarta*. Pri *bolškem* gradu si je izdolbla 50 m globoko korito skozi 470 m dolgo sotesko. To korito je na nekaterih mestih komaj dva metra široko in *vertoglavno* premosteno. Globoko spodej se čuje šumenje vode, a vidi se jo ne. Na *stermem* robu tik mosta stoji razvalina nekdanj *slavnega* *bolškega* *grada*. — Malo pod *Bolcem* ravno pri *cesti* nahaja se *veličasten* slap *Boka*.

*) *Njegov izvir* opisan u *topografskem* 2° *delu*, *glava*

Pri Žagi se izliva u Sočo *rezijanska Bela*, ki prihaja z Beneškega. Po kobaridski dolini teče počasna *Idrija* in redi nezdravo močvirji *Blato*, ki se pa izsušuje že od l. 1874.

Največi Sočin dotok je *Ter* (Torre), ki izvira u gori *Mužnik* na Beneškem. Ta lijak ima u nižini ob lepem vremenu popolnoma suho strugo, ker se njegova voda pozgubi u debeli plasti peska in proda. Kadar pa začne u gorah deževati, dobi Ter najenkrat strašno veliko vode, katera se vali proti goriški meji pri Viškonu. Tu sprejema od leve strani velik pritok *Nadižo* (Natisone), ki izvira pod Golovcem. Nekoliko časa teče ta reka skozi kobaridski *Kot* in sprejema na levi Belo. Potem se oberne pri Robiču na Beneško in hiti mimo Čedada u Ter. Temu priteče malo pozneje *Idrija* (Iudrio), ki dela skoro na vsem svojem toku (54 Km) avstrijsko-italijansko mejo. Idrija dobiva iz Berd *Reko* in *Veršo*. Tako pomnoženi Ter se izliva u Sočo blizu Ville Vicentine. Tudi on poplavlja sè svojimi pritoki bliže ležeča polja in dela mnogo škode zlasti okoli Medeje, Frate in Verše. — Malo pred izlivom sprejema Soča reko *Isonzato* (Canale Isoncello), ki teče po nekdanji soški strugi hitreje ali počasneje, kakor je na morju plima, ali oseka.

U primeri sè Sočo so vse druge samostojne reke na Goriškem majhne. Ob spodnji avstrijsko-italijanski meji teče važna reka *Auša*, ob izviru Taglio imenovana (28·5 Km dolga), ki je od Červinjana naprej (20 Km) plavna in se izliva u *luko Buso*. Bolj proti izhodu teče rečica *Terc* (Terzo), ki pri Ogleji svoje ime spremeni u *Natissa* in se izliva po treh vodotokih (Canal Anfora) u morje. Od Fiumicella dalje teče reka *Tiel* in se izgublja po kanalu Primero u morje.

Najčudnejša reka na Goriškem je pa u starem veku slavnoznaná *Timava* (ali *dolenja Reka*), katera izvira iz treh jam pri Št. Ivanu blizu Devina. Njen tok je samo

930 m dolg, a vendar nosi od izvira do izliva male ladje. Dandanes vemo za gótovo, da je Timáva le izliv gorenje *Reke*, koja izvira pod goro Lisac u severoizhodni Istri, teče najprej po Notranjskem in doseže najjužnoizhodnejši rogelj Goriškega ter dela nekoliko časa mejo proti Kranjskemu. Potem se spušča u škocjansko jamo in teče 35 Km daleč pod zemljo, dokler se zopet ne prikaže pri Sv. Ivanu.

Jadransko morje obliva goriško deželo samo 57 Km. Na tej obali nahajamo sledeče luke ali ladjostaje: *Buso*, *Grado*, *Primero*, *Zdoba*, *Rosega* pod Teržičem, *Timava*, *Devin* in *Sestljan*. Najvažnejše so le: Buso za Červinjan, Grado, Rosega za Teržič in Devin. Veče ladje sprejema samo grajska luka. Vsa obala med Sočo in Aušo je polna *lagun*, t. j. plitvo morje, katero ločijo od globokega podolgasti peščeni otoki ali *lidi* (najvažnejša med njimi sta *Grad* in *Barbana*). Ob času oseke, ali kadar piha severoizhodni veter, je u lagunah morska voda komaj jeden meter globoka. Vodotoki (kanali Anfora, Margo, S. Pietro d' Oro, Cemole, Primero i. t. d.) križajo lagune na vse strani in pospešujo občenje med obmorskimi kraji. Le škoda, da se tako malo skerbi za njih čistenje.

Razen *doberdobskega močila* nemamo jezer na Goriškem. Po največih gorah pa srečujemo pogostoma veča in manjša plesa s prav čisto vodo. Toplice in zdravilne vode nahajamo tu pa tam po deželi (n. pr. pri Korminu, Volčah i. t. d.), ali rabijo se le malo. Bolj znane so le *teržiške toplice*, katerih so se že Rimljani posluževali. Njih gorkotah znaša 38° C. in pomagajo zlasti proti terganju po udih. Te toplice upotreblja na leto okoli 420 domačinov in 50 tujcev. Tudi druge deželne toplice in kislice mogle bi Goriškemu prinašati lepih dohodkov, da bi se umno uredile in obiskovalcem odperle.

Saline fredde di Mondalzone

Politični opis in prebivalstvo.

1. Razdelitev dežele.

Po cesarski naredbi od 8. julija 1868 je poknežena grofija goriška in gradiščanska razdeljena u štiri okrajna glavarstva, t. j. *goriško*, *tolminsko*, *gradiščansko* in *sežansko*. Vsako glavarstvo pa obsega več *sodnijskih okrajev*, katerih imamo skupaj dvanajset. Goriško glavarstvo obsega sodnijske okraje: *goriški*, *ajdovski* in *kanalski*; tolminsko glavarstvo okraje: *tolminski*, *bolški* in *cerkljanski*; gradiščansko glavarstvo ima sodnijske okraje: *gradiščanski*, *korminski*, *červinjanski* in *teržiški*; ter naposledi sežansko glavarstvo okraja *sežanski* in *komenski*.

Kako velik je vsak okraj, koliko prebivalcev ima in kako gosto je ljudstvo u njem naseljeno, razvidi se lahko iz naslednjega pregleda:

Ime okrajnega glavarstva	Ime sodnijska okraja	Poveršje u ☐ Km	Število prebivalcev	Koliko ljudi stanuje na ☐ Km
Goriško	Mesto Gorica z obmestjem	23.594	21.000	890
	Goriška okolica	367.869	35.000	95
	Ajdovščina	169.276	13.500	80
	Kanal	212.922	13.000	61
Vse glavarstvo ukup		773.661	82.500	107
Tolminsko	Tolmin	508.134	23.500	46
	Bolec	397.079	7.000	17
	Cerkno	159.076	8.000	50
Vse glavarstvo ukup		1065.189	38.500	36
Gradiščansko	Gradišče	70.712	11.300	160
	Kormin	130.055	16.500	127
	Červinjan	314.203	25.800	82
	Teržič	125.286	14.400	114
Vse glavarstvo ukup		640.256	68.000	106
Sežansko	Sežana	257.392	14.000	54.5
	Komen	216.790	14.200	66.2
Vse glavarstvo ukup		474.182	28.200	60
Cela poknežena grofija		2953.288	218.200	73.9

Penk 29 24 15

Vsak sodnijsk okraj obsega po več županij, vsaka županija jedno ali več davkarskih (katastralnih) občin, ter vsaka občina jedno ali več vasij in sel. Mestna županija goriška ima 5 občin. Okraj goriške okolice je sestavljen iz ~~11~~²⁰ županij in te iz 42 občin. Kanalsko obstoji iz 10 županij in 18 občin. Ajdovski okraj ima 11 županij in 18 občin. Tolminsko obsega ~~12~~² županij in 40 občin; Bolško 8 županij in 12 občin. Cerkljansko 3 županije in 15 občin. Gradiščanski okraj ima 7 županij in 11 občin, korminski ~~10~~¹ županij in 16 občin; červinjanski 16 županij in 22 občin; teržiški 8 županij in 15 občin. U sežanskem okraju je ~~9~~¹² županij in 27 občin; u komenskem ~~18~~¹⁸ županij in 28 občin. Največ občin spada pod jedno županijo na Cerkljanskem, potem na Sežanskem, Tolminskem in u goriški okolici. Vseh županij imamo tore na Goriškem *stoindvaintrideset*, ter vseh občin *dvestodevetinšestdeset*.

U cerkvenem obziru spada večina Goričanov pod *nadškofijo u Gorici*. Le manjšina (t. j. okoli 14.000 Kraševcev) je podređjena *teržaški škofiji*. Meja med obema škofijama je većinoma tista, kakor je bila nekđaj med Goriškim in Kranjskim. Pod teržaško škofijo spada tedaj ves sežanski okraj (z Außerjem in Koprivo), izuzemši vasi Repnič (Malo Repno), Zgonik, Koludrovica, Salež, Samotorica in Brišče.

Goriška škofija je razdeljena u *šestnajset dekanij* in sicer: Gorica, St. Peter, Kanal, Tolmin, Cerkno, Kobarid, Bolec, Černiče, Komen, Devin, Teržič, Gradišče, Ločnik, Kormin, Višek in Flumičel. Vsaka dekanija obsega po ~~jedno ali več~~ *far* (župnij) in teš je u goriški nadškofiji 73. Dalje imamo namestnih ~~far~~^{župnij} ali *kuracij* 13. ~~Far~~^{župnije} pa so razdeljene na *vikarjate*, katerih je na Goriškem 106. *Bolec* ~~je~~^{je u goriški nadškofiji} ~~teržaške škofije~~^{je 238 vikarjate in kapel}. Kraševci teržaške škofije spadajo pod dve dekaniji, namreč pod *tomajsko* in *dolinsko* (u Istri). Perva ima pet

far (Tomaj, Sežana, Povir, Repno in Auber), druga pa na goriški strani le dve (Rodik in Divača). *Vasica Škoflje pa ima svojega župnika v Vremah na Kranjskem. Vseh vikarijatov v goriškem delu teržaške škofije je devet. *berkova podružnic) Kapel pa štije so del Krasa 29.*

2. Ustava in uprava.

Samostojnost goriške dežele in njena domača vlada je zagotovljena u avstrijski ustavi od 26. februarja 1861. Usledi tega najvišega patenta ima Goriško svoj lastni *deželni zbor*. Ta upravlja notranje deželne potrebe, oskerbljuje deželno premoženje in deželne ustanove, vodi deželne šole in zavode ter skerbi za deželne ceste in urejenje vodá. Deželni zbor sklepa nove koristne postave za celo grofijo in jih predlaga u poterjenje njegovemu veličanstvu cesarju. Županije in občine so u svojih notranjih opravilih, zlasti u gospodarstvu z občinskim premoženjem, odvisne od deželnega zbora, ki jim dovoljuje, da smejo pobirati davkovske priklade za svoje potrebe.

Deželni zbor goriški sestoji iz *dva in dvajset udov*, t. j. iz jedenindvajset poslancev in knezonadškofa goriškega. Poslancev volijo osem *kmetovske občine*, sedem *mesta*, tergi, obertnijski kraji in kupčijska zbornica u Gorici, ter zadnjih šest *veliki posestniki*. Kmetovske občine volijo po svojih *volilnih možeh* u vsakem okrajnem glavarstvu po dva poslanca in sicer na voliščih u Gorici, Tolminu, Gradišču in Sežani. Mesta Gorica voli dva poslanca za se. Slovenski tergi: Ajdovščina, Kanal, Tolmin, Kobarid Bolec volijo jednega poslanca u Tolminu. Gradišče in Kormin volita jednega u Korminu, ter Červinjan, Oglej, Grad in Teržič zopet jednega poslanca u Červinjanu. Kupčijska in obertnijska zbornica u Gorici voli tudi dva poslanca.

Veliki posestniki so razdeljeni na dve skupini in vsaka voli po tri poslance. Perva slovenska skupina obsega vse slovenske kraje in mesto Gorico. U tej skupini je vsak volilec, kdor plačuje najmanje petdeset goldinarjev zemljiškega davka brezi priklad. Volilci italijanske skupine pa morajo plačevati najmanje sto goldinarjev neposrednjega davka. Velika posestva so namreč u italijanski nižini mnogo bolj obširna, kakor na slovenski strani. — Vsi poslanci se volijo na šest let, potem slede nove volitve.

Voditelj in predsednik deželnega zbora je *deželni glavar*, ali pa njegov *namestnik*, katera imenuje cesar izmed izbranih poslancev za vsako zborovanjsko dobo posebe. Cesar tudi sklicuje zbor k sejam (navadno vsako leto jenkrat na štiritedensko zborovanje) in ga sklepa ali pa tudi razpušča po svojem pooblaščenču (ki je u Gorici okrajni glavar). Kadar zbor ne zboruje, opravlja u njegovem imenu vse posle *deželni odbor*. Ta sestoji iz štirih odbornikov in deželnega glavarja kot predsednika. Odbornike voli ves zbor iz svoje srede (jednega poslanci občin, drugega poslanci mest in tergov, tretjega velikoposestniki in četrtega ves zbor, ne glede na kako skupino).

U *deržavni zbor na Dunaj* pošilja Goriško (odkar so bile l. 1873 upeljane neposredne volitve) *štiri poslance*. Dva volijo kmetovske občine po svojih volilnih nožeh, od katerih pride jeden na 500 prebivalcev. Volišča so tista, kakor pri deželnozbornskih volitvah in sicer volé Slovenci u Tolminu, Gorici in Sežani skupaj le jednega poslanca, drugega pa Italijani u Gradišci. Tretjega poslanca vole vsa deželna mesta in tergi, a četrtega velikoposestniki brez razločka. *(Gorica, Tolmin, Gradišče, Čerwinjan, Tuzic, Alvil)*

Politiško upravo goriške dežele kakor tudi celega Primorja vodi c. kr. namestnik u Terstu. Od njega so

odvisni c. kr. glavarji in prijemajo vsa povelja, ki se tičejo vlade in uprave. Glavarstvom so podložne županije kot najmanjše politiške oblastnije. Vsem občinam je zagotovljena *autonomija*, t. j. slobodno oskerbovanje svojih domačih poslov. Politično upravo goriškega mesta vodi *občinsko svetovalstvo* obstoječe iz 24 udov. Na čelu mu je kot izverševalna oblast župan (podestà) z dvema pristavama.

Po zakonu od 19. maja 1868 ločili so sodstvo popolnoma od politiške uprave. Poprejšni politiški okraji ohranili so se le kot *sodnijski okraji*. U vsakem teh dvanajsterih okrajev nahaja se posebna okrajna sodnija za prestopke in male pregreške. Razen teh obstoji u Gorici tudi *okrožna sodnija* za kriminalne zločine (ki ob jenem izveršuje civilno sodstvo za mesto in okoliko Goriško). Sodnije Teržič, Komen in Sežana so podložne okrožni sodniji u Terstu. Vse sodnije pa so odvisne od deželne nad-sodnije u Terstu.

Pri vsaki okrajni sodniji se nahaja tudi c. kr. *davkarija* s potrebnimi uradniki. Razen teh uraduje pri vsakem glavarstvu še davkarski poročevalec. Glavna davkarija u Gorici preračunja štempeljske in druge pristojnine. Užitnino in cestnino imajo navadno občine ali zasebniki u najemu.

U novejšem času imamo kot samostojne urade tudi *cestne odbore*, in sicer u vsakem sodnijskem okraju po jednega. Njih nalog je skerbeti za zboljšanje in popravljanje cest ter za izpeljevanje novih potrebnih potev. Oni gospodarijo z denarjem, ki se nabira od prikklad za ceste. — Za šolske potrebe nahajajo se ^{obskole} *okrajni šolski sveti* pri vsakem glavarstvu, *krajni šolski sveti* pa u vsaki občini. *Deželni šolski svet* za goriško grofijo zboruje u Gorici, ali svoj sedež ima u Terstu.

Ker je Goriško mejna dežela proti Italiji, zato imamo tudi več *colnih uradov*. Glavna colnija (carinarnica) je u *Gorici*, socolnije pa: pri Robiču, u Merniku, Jenkovem, Bračanu, Korminu, Čoprisu (Chiopris), Nogaredu, Višku, Štrasoldu, Červinjanu, u luki Buso, na Gradu, u luki Rosega in u Devinu. Colne davke (carino) upravlja finančni nadzornik u Gorici (kakor vodja) in finančni nadzornik u Teržiču. U pomoč jima je *finančna straža* (pervi ima 130, drugi 200 mož), ki je razdeljena po raznih postajah blizu meje. Ves kos dežele na desnem bregu Soče in ob morju se zove *colni mejni okraj*.

3. Prebivalstvo sploh

Kakor z rečeno, prebiva sedaj u grofiji goriški in gradiščanski okoli 220.000 ljudij. Ob času zadnje štetve (1. januarja 1880) našli so bili, da stanuje u deželi le 211.084 prebivalcev (a vseh domačinov da je 214.000, od katerih je tore 3000 ob času štetve zunaj dežele bivalo). Ali težko, da je bila ta štetva popolnoma zanesljiva, ker že za l. 1878 je preračunil štatistični urad na Dunaju, da ima naša grofija 219.215 stanovalcev (110.617 moških in 108.588 ženskih). — Po cerkvenem številenji imelo bi Goriško celo 233.000 duš. Ali tu so ušteti vsi oni, ki imajo na Goriškem domačinsko pravico, od katerih je pa mnogo stalno naseljenih zunaj dežele. Glede na vse to moramo računati, da u resnici ne stanuje u deželi več nego 220.000 ljudij. Med temi je pa okoli 3500 tujcev (u mestu Gorici sami okoli 4888) iz drugih avstrijskih dežel in celo iz drugih držav (največ se ve, da iz Italije).

Glede na spol bilo je pri zadnji štetvi pričujočih 106.690 moških in 104.394 ženskih, tako da je prišlo 980 žensk na 1000 moških. (U celem cesarstvu pride

1050 žensk na 1000 moških.) Največ žensk je bilo u okraju Bolec (1249 na 1000 moških), a najmanje u okrajih Gradišče (952), Kanal (953) in Komen (957 na 1000 moških). U bolškem okraju je ta razlika sama po sebe razumljiva, ker je večina moških skoro vse leto po svetu. U mestu Gorici je kakor po vseh mestih več žensk, nego moških (1062 na 1000). Po drugih okrajih je razlika med obema, spoloma le majhna. *

* Po raznih predelih grofije je ljudstvo različno gосто naseljeno. Iz pregleda na str. 22. se vidi, da stanuje poprek 74 ljudij na jednom \square Km² (u celi Austriji poprek le 66, a u najgostejše naseljeni Šleziji 100 in u najredkejše naseljeni Salcburški 22·8). Ali samo u treh okrajih (Ajdoščina, Červinjan in Komen) stanuje u resnici blizu toliko ljudij na omenjenem prostoru, po drugih okrajih so prebivalci mnogo bolj gosto (ali pa tudi bolj redko) naseljeni. Največ jih pride na jeden štirjaški kilometer u gradiščanskem okraju (160). Pomisliti pa je treba, da se nahaja u Gradišču kaznilnica, da je u Marianu veliko mizarnic, ter u Fari, Gradišču in Zagraju sviloprejnice, da živi tore onde mnogo delalcev. Zato u resnici ni veća gostost ljudstva u gradiščanskem okraju, nego u bližnjem korminskem. Pri červinjanskem okraju pa treba pomisliti, da obsega tudi blizu 130 \square Km lagun, na katerih prebiva le okoli 3200 ljudij. Drugode stanuje tore u červinjanskem okraju po 123 ljudij na jednom štirjaškem kilometru. Da ima bolški okraj najmanje prebivalcev u primeri z njegovo velikostjo, razume se lahko glede na njegovo lego med visokimi gorami. U tem je Bolško popolnoma podobno Salcburškemu.

Gostost prebivalstva pa lahko veliko natančnejše spoznamo, če razdelimo goriško grofijo u njene prirodne dele, kakor so izraženi po nadmorski legi in različnosti poveršja.

*) Med gradiškim prebivalstvom bilo je 300 novotom...

Tedaj se nam pokaže sledeča razmera :

Nižina	obsega	550 □ Km	in šteje	89.000	preb., tore	160	na 1 □ Km
Bèrdje	"	365	" " "	43.000	" " "	118	" 1 "
Kras	"	550	" " "	32.000	" " "	58	" 1 "
Srednje	gorovlje	"	1040	" " "	49.000	" " "	48 " 1 "
Visoko	gorovlje	"	450	" " "	7.000	" " "	15·5 " 1 "

Če pa odštejemo pri nižini lagune, tedaj pride na jeden štirjašk kilometer 142 prebivalcev. Pri berdji se ve, da ní ušteto mesto Gorica. Pri srednjem gorovlju moramo odbiti poveršje ternovskega gozda (97 □ Km) in tedaj pride na vsak Km 55·6 prebivalcev.

Iz vsega tega sledi, da stanujo ljudje najtesneje u nižini, potem u berdju in tako nazaj, kakor se vzdiga svet nad morjem. U nižini in berdju, ter na Krasu, in u srednjem gorovlju so razmere blizu jednake. Najbolj gosto je prebivalstvo naseljeno ob robu ravnine proti Krasu in proti Berdom (okoli 165 ljudij na 1 □ Km). Nižina in berdje nemata ukup niti tretjino vsega poveršja, pa vendar stanuje na njima nad polovico vseh goriških prebivalcev. Nasproti imata Kras in srednje gorovlje več kakor polovico goriškega poveršja, pa le nekaj več kakor tretjino vseh prebivalcev. U visokem gorovlju, ki pokriva malo več kot sedmino Goriškega, stanuje le trideseti del vsega prebivalstva. Nižina in berdje spadata tore med najgostejše naseljene dežele u Evropi (u Belgiji živi 175 duš na 1 □ Km). Kras in srednje gorovlje pa se dasta primerjati Kranjskemu, Štajerskemu in Hrovaškemu.

Po številanju od l. 1870⁸ bilo je na Goriškem ^{32.000} hiš med temi ¹⁴⁷⁴ praznih. Na vsako hišo pride tore po čez sedem prebivalcev. Vendar je med posameznimi okraji

tudi tukaj nekaj razlike. U mestu Gorica (brez obmestja) pride po 17⁸ ljudij na vsako hišo, u nižini po 7 in čez, na Krasu in u srednjem gorovlju po 6, a u visokem gorovlju pa le po 5⁵. Nove hiše zidajo najbolj u nižini, najmanje pa na Krasu. Od l. 1818 so sedizali na Goriškem več kakor ~~8000~~^{10.000} novih hiš. Ali ljudje se skoro dvakrat bolj hitro množe in zato morajo zmerom bolj na tesnem stanovati.

Če gledamo na poklic in opravilo ljudij, najdemo, da se ~~peča skoro polovica~~^{dobra tretjina} s poljedelstvom. Med 1000 ljudmi je ~~416~~^{300 (361)} poljedelcev. Obertnih rokodelcev je u deželi ~~3100~~³³⁰⁰ z 9500 pomočniki; kupčevalcev nad 4000 s 1600 pomočniki. Mnogo je tudi osebnih strežajev, namreč 4500 (u mestu samem 4600). Drugi stanovi štejejo malo udov. Uradnikov je vseh vkup ~~1080~~¹⁰⁴⁷ (u mestu ~~330~~⁴²²), duhovnih oseb ~~540~~⁵⁴⁰, učiteljev ~~340~~³³⁰, učencev (srednjih in viših šol) 800, pravnikov in notarjev ~~75~~⁷⁵ (u mestu ~~45~~⁴⁵), pisateljev in umetnikov 50 (30³⁰ u mestu), zdravniških oseb ~~316~~²⁹⁸ (36 zdravnikov, 8 ranocelnikov, 3 živinski zdravniki, 20 lekarničarjev, 226 babic i. t. d.). ~~Blizu morja živi 890 ribičev~~^{Blizu morja živi 890 ribičev} (u červinjanskem okraju 676). — Brez posebne službe ali opravya je nad štirinajset let starih moških ~~1620~~¹⁶²⁰, ženskih pa ~~28.400~~^{28.400} (ali med temi so uračunjene tudi gospodinje).

4. Gibanje ljudstva.

L. 1818 je štelu Goriško 144.048 prebivalcev. U šestdesetih letih je tore narastlo prebivalstvo naše dežele za 76.000 duš (ali poprek vsako leto za 1266). Zadnja leta se ne množi prebivalstvo več tako hitro. Na vsakih tisoč ljudij smemo samo prirastek od pet ljudij na leto računati. Najhitrejše se množi prebivalstvo u nižini in u berdju, prav malo pa na Krasu in u srednjem gorovlju. Dvakrat

* 23 - izom na pohišne kupčevalce nad 2000.

hitrejšje pa se množi prebivalstvo u Gorici (t. j. za 2 od sto vsako leto).

Ženitve prihajajo u zadnjih letih po vseh avstrijskih deželah vedne redkejše, zlasti zaradi slabih letin. Tako se je sklenilo na Goriškem l. 1869: 1424 zakonov in l. 1878 samo 1394. L. 1880 pa je poskočilo to število na 1481. Jedna ženitev pride tore na vsakih 150 oseb. Najbolj se ženijo med štiriindvajsetim in tridesetim letom, sploh pa bolj zgoda, nego pri Nemcih. L. 1880 se je sklenilo 289 (t. j. največ, kakor na Češkem) takih zakonov, prikaterih je bil ženin 24—30 let star, nevesta pa 20—24. Ženini in neveste so imeli od 24—30 let pri 250 zakonih (take ženitbe so najnavadnejše po Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem). Potem je bilo omenjenega leta največ zakonov (156) med ženini do 24 let in nevestami od 20—24. Nobeden pod 50 let star ženin ní uzel neveste čez 50 let, kar se je po vseh drugih deželah avstrijskega cesarstva pripetilo. — Tudi so poroke med udovci na Goriškem redkejše, kakor po drugih deželah. L. 1880 sta bila pri 1217 zakonih oba dela samska. 154 udovcev je uzelo samice, 59 udov samce in samo 51 zakonov je bilo med udovci.

Zakoni so na Goriškem bolj rodovitni, nego po drugih sosednih deželah, kar priča, da je ljudstvo krepko in dežela zdrava. Na vsak zakon pride počez 5 otrok (u vsem cesarstvu le po 4'3). L. 1880 se je *narodilo* na Goriškem 7593 otrok in sicer živih 7455. Med temi je bilo 3884 fantičev in 3573 deklic. Na vsakih 29 ljudij se rodi tore po jeden otrok na leto, in na vsakih sto deklic pride po 109 fantičev.

L. 1880 je *umerlo* 5724 ljudij (2896 moških in 2828 ženskih) in sicer 322 za kužnimi boleznimi, 84 na silni način (med njimi je bilo 14 samomorilcev). Na vsakih

38 ljudij je prišel tore po jeden merlič (navadno se to število vsako leto ponavlja). Vendar je to u primeri še malo, ker u sosednjih deželah umerje že od vsakih trideset ljudij jeden. Najbolj merjejo otroci od jednega do petih let. Izmed sto merličev je 45 otrok pod petim letom. Od petega do petdesetega leta pride na vsakih sto ljudij pet merličev, od petdesetega do šestdesetega šest in od šestdesetega do osemdesetega leta umerje deset ljudij od sto.

Če odštejemo umerle od novorojenih dobimo za l. 1880 *preostanek* od 1731. Ta pa je še majhen, ker leta 1877 je znašal 1763. Letni prirastek novorojencev znaša tore skoro ravno toliko, za kolikor se prebivalstvo cele dežele vsako leto pomnožuje. Iz tega sledi, da se tujei prav malo naseljujejo na Goriškem in da se prebivalstvo le samo iz sebe pomnožuje.

Skoro Tretjina vseh prebivalcev na Goriškem je manje, kakor petnajset let *stara*. Med tisoč ljudmi je $\frac{345}{1000}$ otrok po petnajstim letom. Starčekov čez šestdeset let je $\frac{98}{1000}$, čez petinsedemdeset $\frac{135}{1000}$, a čez petinosemdeset let $\frac{146}{1000}$ (največ žensk) med 1000 prebivalci. Navadno se računi, da je človek le med petnajstim in petdesetim letom za delo sposoben. Po tem takem je na Goriškem med 1000 ljudmi le $\frac{560}{1000}$ delalnih močij. U mestu Gorici je to število nekoliko več, ono znaša ravno 600 (med temi je pa več žensk, nego moških). U mestu je namreč mnogo obertnikov in kupčevalcev, ki imajo trikrat toliko pomagačev in delalcev. Po deželi pa so navadno rokodelci in kupci le sami brez pomagalecev. Tudi je u mestu največ uradnikov, pravnikov, zdravnikov in osebnih služabnikov, kakor smo že omenili. Vendar je ta razlika med mestom in deželo skoro neznatna u primeri z drugimi večimi mesti.

Selenje u Ameriko!

5. Prebivalci po veri in narodnosti.

Skoro vse prebivalstvo na Goriškem je *rimsko-katoliške vere*. Število vseh drugovernikov presega komaj 200. Največ je izraelcev ali judov³²⁰ in sicer u Gorici 270, u Gradišču pa okoli sto. Dalje stanuje u Gorici 117⁶⁰ protestantov (luteranov), ki imajo svojo faro, šolo in novo lepo cerkev. Ti so se vsi še le u novejšem času naselili u Gorici. Poleg omenjenih stanuje u glavnem mestu še 10⁶ angličanov, 5 zjedinjenih in 5¹²⁸ nezjedinjenih Gerkov (pravoslavnih). Tudi po deželi stanuje tu pa tam še kak drugovernik.

Katoličani imajo na Goriškem vseh velikih in malih *cerkvá* 476 (30 jih je u teržaški škofiji). Med temi pa je nad polovica, t. j. 244 podružnih in le 232 ima svoje lastne duhovnike (u teržaški škofiji 16). Svetnih duhovnikov je na Goriškem 379 (20 u teržaški škofiji). Beneficiate (pobožne ustanove) uživa na Goriškem 16 duhovnikov. Dve cerkvi sta *romarski*, namreč Marije Device na *Sveti gori pri Solkantw*^{na} in na otoku *Barbana* pri Gradu. Imenitna je zlasti prva, katero obiskuje u mesecih avgust, september in oktober na tisoče romarjev.

Samostanov imamo na Goriškem osem in sicer četiri moške in četiri ženske. Pervi so: samostan frančiškanov na Kostanjevici pri Gorici, samostana kapucinov u Gorici in u vipavskem Križu, ter samostan usmiljenih bratov u Gorici. Potem imajo u Gorici svoj samostan uršulinke, usmiljene sestre in šolske sestre, ter u Korminu kajetanke (od leta 1866). Vseh redovnikov je 53 (28 frančiškanov, 17 kapucinov in 8 usmiljenih bratov), redovnic pa še jenkrat toliko (41 uršulink, 25 usmiljenih sester, 27 šolskih sester in 17 kajetank.

Tudi jezuiti imajo u Gorici malo nasebino (sedaj bivajo 3 onde). — Razen tega imamo u Gorici še takomenovane „gospo kanonice“. Iz premoženja razpuščenega samostana klarink dobiva 16 plemenitih gospic po 300 fl. na leto, zlasti če so ubožnejše ali sirote. Skupno življenje jim ní zapovedano, ali obnašati se morajo brez-madežno ter moliti ves oficij za umerle, zlasti za ude cesarske hiše.

Na Goriškem se srečujeta dve veliki ljudski plemeni, t. j. *slovansko* in *romansko*. Slovanstvo doseže tu svojo najskrajnejšo mejo proti jugozahodu in tako tudi romanstvo svojo najseveroizhodnejšo mejo. U prejšnjih časih, zlasti pod goriškimi grofi, naselilo se je bilo tudi mnogo *Nemcev* na Goriškem. Ti so pa s časom izginili u drugih dveh narodnostih, dokler se ní u novejšem času zopet nekaj nemških družin naselilo, zlasti u glavnem mestu.

Meja med *Slovenci* in *Italijani* je skoro ista, kakor med berdjem in nižino in po večem lahko rečem, da dela železnica iz Nabrežine u Kormin to mejo. Natančnejše določuje narodnostno mejo sledeča čerta: od Št. Ivana proti severu potok Lokavec potem občinska meja med Vermeaglianom in Doberdobom, dalje okrajna meja med Gradiščem in Teržičem do verha Št. Mihela in odtode naravnost do Soče, *kako, da so Boskine, ki spadajo pod Gradišče, še Slovenci.* Od Sovodnjega do Vipolž dela narodnostno mejo goriško-korminska okrajna meja, le da je severni del ločniške občine (t. j. Gradiškuta) še slovensk. Od Vipolž proti zahodu ovije se narodnostna meja okoli italijanskih občin Kormin in Bračan. Razen tega je italijanska še polovica občine Dolenje, t. j. kraji: Rutarji, Sv. Helena in Dolenje. *selonci same.*

Okoli in okoli od Slovencev obdano je mesto *Gorica* z mešanim prebivalstvom. U obmestju, zlati na Starigori in u Baronišču (Rosenthal), bivajo skoro sami Slovenci in tudi po predmestjih so se mnogo naselili. U mestu samem

je razen mnogo uradiških in delalskih družin skoro vse služabništvo slovenske narodnosti. Tako biva u mestu in obmestju gotovo okoli 5000 Slovencev (po zadnji štetvi le 3519). Na drugi strani je pa u Gorici tudi nekaj Nemcev naseljenih, vseh ukup baje 1600.

Pri zadnji štetvi se neso ozirali na *narodnost*, zato nemamo natančnih podatkov, koliko prebivalcev spada k jedni, a koliko k drugi narodnosti. Ali z ozirom na številenje od l. 1857 (ko je bilo med 196.276 prebivalci 130.748 Slovencev), moremo preračunati, da biva sedaj na Goriškem 146.000 Slovencev in 72.000 Italijanov (ter 1600 Nemcev). Glede na gore opisano narodnostno mejo zasedajo Slovenci 2385 □ Km, a Italijani 568 □ Km, t. j. dobro petino vsega poveršja.

Med romanskim delom goriškega prebivalstva moramo razločevati prave Italijane in *Furlane* (Frijulane). Pravi Italijani živé po večih mestih, ter skupno u *terziški* okolici (takoimenovani Bizjaki), dalje u občinah Morosini, Belvedere in Grodo. Vsi ti kraji so spadali nekđaj pod Benečane. Furlani pa živé po ostalem delu furlanske nižine (kakor tudi u provinciji Videm na Beneškem). L. 1857 so bili našteli 47.841 Furlanov in 15.134 Italijanov. Razlika med obema ní toliko jezikovna, kakor zgodovinska.

Po narodnosti ravna se tudi ljudski *značaj*. Prebivalci goratih krajev so bolj počasni, zamišljeni, resni, poterpežljivi in uztrajni. Prebivalci nižine so pa bolj uzbujeni, bolj živi in spretni, pa tudi bolj razdražljivi in spremenljivi. Sploh pa je goriško ljudstvo srednje, zdrave in krepke rasti (le blizu morja je bolj slabotno). Ono je delalno, ljubi svojo domovino in zločini so med njim primeroma redki. Povsodi se opazuje naudušenje za napredek in za pouzdięo blagostanja.

6. Največi kraji na Goriškem.

Razen Gorice nemamo velikih občin u naši deželi. Nad 2000 prebivalcev ima samo dvanajset davkarskih občin. Te so naslednje: Gorica okoli 18.000, Kormin 5250, Fiumicello 3350, Gradišče 3210, Teržič 3200, Grad 3020, Šempas 2610, Kal 2580, Ronki 2500, Cervignano 2280, Kojsko-Št. Martin 2250 in Bolec 2000. Najmanjša občina je Boškini u gradiščanskem okraju z le 25 prebivalci.

Tudi posamezni kraji néso veliki. Na Goriškem imamo vsega vkup pet mest: Gorica, Gradišče, Teržič, Grad in Akvileja. Nekdaj je bilo mesto tudi še vipavski Križ. Potem imamo osem tergov: Kormin, Červinjan, Ajdovščina, Kanal, Tolmin, Kobarid, Bolec in Sežana. Zunaj teh večih krajev je na Goriškem še 462 vasij in sel. Umes so nekatere prav velike vasi (zlasti u nižini), ki pa nemajo druge važnosti.

Več kakor 2000 prebivalcev ima šest krajev: Gorica, Kormin, Teržič, Grad, Červinjan in Bolec. Teh šest krajev ukup ima do 34.000 prebivalcev (skoro toliko, kakor Temešvar ali Černovice), t. j. blizu sedmino vsega goriškega prebivalstva. Najvažnejši kraji u deželi so ti-le:

Gorica (brez obmestja)	ima 1120 hiš in 20200 prebivalcev
Kormin (Cormons)	640 " " 4580
Teržič (Monfalcone)	3904 " " 3200
Grad, okraj Červinjan	290 " " 3000
Červinjan (Cervignano)	330 " " 2280
Bolec (in Dvor)	482 " " 2000
Ronki, okr. Teržič	270 " " 1900
Gradišče (Gradisca)	435 " " 1860
Romans, okr. Gradišče	102 " " 1520
Ajel (Ajello), okr. Červinjan	244 " " 1500

Podgora, okr. Gorica	211	1435	ima 170 hiš in 1420 prebivalcev
Ločnik, okr. ^{Gorica} Kormin	180 ²⁶⁸	1300 ¹⁸⁰⁵	" " "
Merno, okr. ^{Gorica} Gorica	210 ²²⁸	1250 ¹²⁹¹	" " "
Terc (Terzo), okr. Červinjan	198 ²¹⁰	1200 ¹⁰¹²	" " "
Solkan, okr. Gorica	180 ²²⁹	1200 ¹⁴¹³	" " "
Sežana	189 ²⁰¹	1180 ¹¹⁸⁰	" " "
Turjak (Turiaco), okr. Teržič	195 ²⁰⁶	1100 ¹¹⁵⁰	" " "
Nabrežina, okr. Komen	126 ¹²⁵	1100 ¹²⁸⁰	" " "
Vileš (Villesse), okr. Gradišče	210	1080 ¹⁰⁸⁰	" " "
Mariano, okr. Gradišče	160 ²¹⁸	1080 ¹¹⁵⁶	" " "
Ruda, okr. Červinjan	176 ¹⁸⁸	1060 ¹⁰⁹²	" " "
Medea, okr. Kormin	170 ¹⁸¹	1030 ¹¹²⁵	" " "
Moša (Mossa), ^{blizu sivi seli} okr. Kormin	138 ²⁰⁸	1000 ¹¹³⁹	" " "
Cerkno	164 ²⁰⁰	990 ¹⁰²⁹	" " "
Akvileja, okr. Červinjan	112 ¹¹⁹	940 ⁸³⁶	" " "
Tolmin	143 ¹⁵⁵	900 ⁸⁵⁰	" " "
*Kobarid, okr. Tolmin	164 ¹⁸²	820 ⁷⁶⁰	" " "
Komen	150 ¹⁵⁸	800 ⁸¹²	" " "
Lokva, okr. Sežana	142 ¹⁶⁰	790 ⁹⁷²	" " "
Ajdovščina	170 ¹⁴⁶	780 ⁷⁰⁰	" " "
Volče, okr. Tolmin	150 ¹⁵⁰	750	" " "
Kostanjevica, okr. Komen	135 ¹³⁸	730 ⁷⁵⁹	" " "
Višek (Visco), okr. Červinjan	121	700 ⁶⁸³	" " "
Serpenica, okr. Bolec	160 ¹⁵⁶	600 ⁵⁰⁷	" " "
Černiče, okr. Ajdovščina	102 ¹¹⁵	540 ⁵³⁵	" " "
Tomaj, okr. Sežana	95 ¹⁰⁰	540 ⁵⁸⁵	" " "
Kanal	105 ¹¹⁴	520 ⁵⁰⁰	" " "
Kojsko, okr. Gorica	60 ⁸⁴	500 ⁵⁷⁰	" " "
Devin, okr. Teržič	70 ⁶⁸	400 ⁴⁹¹	" " "
St. Danijel, okr. Komen	65 ⁶⁷	360 ³⁰⁸	" " "
Križ vipavski, okr. Ajdovščina	70	280 ²⁵⁰	" " "

Nabrežina +

125

1280

163

846

Omika.

A. Gmotna omika.

1. Poljedelstvo.

Vse *plodne* ali rodovitne zemlje je na Goriškem 2617 □ Km, neplodne pa 292 □ Km (t. j. skoro deseti del vsega poveršja). Od rodovitnega sveta je pa samo petina (534.5 □ Km) obdelane, u verte, njive in vinograde spremenjene. Vseh njiv (golih, ali z drevljem in tertu nasajenih) imamo na Goriškem 456 □ Km, tore več nego pet šestin vse obdelane zemlje. Večinoma se zemlja u naši deželi tako obdeluje, da sadé po sredi njiv sadna drevesa, po katerih speljo potem vinsko tertu. Take njive s tertami pokrivajo 332 □ Km (skoro tri četertine vseh njiv). Ta način obdelovanja zemlje je skoro edino u nižini in berdju navaden; nekoliko pa tudi po Krasu in prav malo u srednjem gorovlju. Golih njiv je na Goriškem 124 □ Km ali dobra četertina vse oralne zemlje. Drugo obdelano zemljo zauzemajo razni verti, lazi, rižišča i. t. d.

Največ *oralne* zemlje je u nižini, t. j. tri petine vsega poveršja, in tudi u berdju je še več kakor dve tretjini obdelane zemlje. Na Krasu je obdelane zemlje že le jedna sedmína, u srednjem gorovlju samo štirinajsti in u visokem gorovlju le osemindvajsti del vsega poveršja.

Nasproti prevagujó u srednjem in visokem gorovlju pašniki in gozdi. Ali kljubu majhnemu poveršju oralne zemlje rodijo njive u berdju, in gorovlju skoro trikrat več, nego u nižini, kjer velika suša pridelke zmanjšuje. Zato imamo najrodovitnejše njive u goriškem, kanalskem in tolminskem okraju (najboljše njive z vinogradi so pa u komenskem, korminskem in gradiščanskem okraju).

Zemlja se na Goriškem različno obdeluje. ^{na str 38} U goratem delu je vsak poljedelec lastnik zemlje. U nižini pa in deloma u berdju ní slobodnih kmetov, nego poljedelci so le *koloni* ali najemniki, ki obdelujejo zemljo za bogatega velikoposestnika. Vseh zemljiščnih posestnikov je u deželi okoli 18.200 (in k tem pride še 1750 hišnih in denarnih posestnikov). Vsak dvanajsti človek bi bil tore zemljiščni posestnik. Ali u nižini imamo samo velike posestnike in zato je onde še le vsak štirinšestdeseti človek lastnik zemlje. U berdju (z mestom Gorico) je že vsak petnajsti človek posestnik, u srednjem gorovlju vsak sedmi, u visokem gorovlju in na Krasu pa vsak šesti. Na vsakega posestnika bi prišlo počez na Krasu 0'1 □ Km zemlje, malo več u berdju, 0'14 u srednjem gorovlju, 0'30 u visokem gorovlju in 0'57 □ Km u nižini. Najmanjša posestva se nahajajo tore na Krasu, a največa u nižini.

U goratem delu goriške grofije obdelujó vsak posestnik svoje zemljišče sam s pomočjo poslov in izjemoma dni-narjev. Vseh pomagačev pri poljedelstvu je na Goriškem do 64.500. Med temi je okoli 770 oskerbnikov in uradnikov, 45.000 stalnih pomagačev (hlapcev in dekel) ter 18.700 dni-narjev. Največ dninarjev potrebujejo u nižini, najmanje pa na Krasu. U ajdovskem okraju prideta na vsakega posestnika počez dva pomagalca, a u červinjanskem na vsakega po devetindvajset. Po goratih krajih se poslužujejo najrajše stalnih pomagačev (po 2'5 na vsakega posestnika),

a na Krasu potrebujejo tudi teh najmanje (po 17 na vsakega posestnika) zaradi majhnih zemljišč. Najmanjša dnina brezi jela znaša po jeden goldinar, a z jelom po 50 krajcarjev.

Kolonstvo je razširjeno po našem nižavlju, kakor po vsi gorenji Italiji. Posestnik izroči kmetu toliko zemljišča, kolikor ga more ta sè svojo družino obdelovati. Prepusti mu tudi stanovanje, poljedelsko orodje, vole i o slabih letinah celo seme. Ob jenem sklepa ž njim vsako leto pogodbo, koliko najemnine mu bode plačeval u denarjih in koliko u pridelkih. Sadje in vino si navadno delita posestnik in kolon. Za travnike in močvirja se plačuje najemnina u denarjih, ravno tako za stanovanje. Svoj dolg poravnjuje kolon z delom ali pa sè svojo polovico vina. Najubožnejši so koloni u nizki ravnini blizu morja (takoimenovani *sotani*), ker dobivajo u najem le prav malo zemlje (0'010—0'015 □ *Km*) in nemajo skoro nič živine.

Obdelovanje zemlje ovirajo mnoge težave. U gorah so polja učasi zelo sterma in zato je obdelovanje utrudljivo. Drugode delajo plohe in povodnje mnogo škode. Odkar so gozdi skoro popolnoma iztrebljeni, spira dež mehko zemljo, narejajo se usadi in vedno globokejše potočine (struge). U dolinah se potem voda zbira in poplavlja polja na obeh bregovih. Poplavljenje škoduje tudi u nižini prav mnogo. Verhu tega vlada tu (zlasti u teržiškem okraju) velika suša, ker je rodovitna zemlja preplitva. Suša je tako silna, da se n. pr. u nižini pridelala na jednem hektarju (= 0'01 □ *Km* = 1³/₄ orala) samo šest hektolitrov (9³/₄ vaganov), turšice, a u goratem delu na enakem prostoru 16 hektolitrov! Ob morski obali se pa lagune in močvirja vedno bolj širijo ter zavirajo poljedelstvo.

Za poljedelski napredek se najbolj trudi staro *kmetijsko društvo* u Gorici. Ono skerbi, da se poduk u umnem kmetovanju vedno bolj širi po deželi, prodaja najpripravnejše ovodje in stroje ter napravlja razstave kmetijskih pridelkov. Le škoda, da je med Slovenci še malo razširjeno (izmed 370 udov je le okoli 70 Slovencev). Mnogo dobička za poljedelstvo obeta tudi nova deželna *kmetijska šola*, ki se pa le počasi ljudstvu prikupuje. Z dobrim izgledom koristijo najbolj umetne kmetije barona Ritterja u Monastiru in gosp. Levija u Vilanovi pri Fari. Kadar se doverši nameravano urejenje naših rek, izsušenje močvirja in kanalizovanje teržiškega okraja, tedaj se bodo ovire poljedelstva prece zmanjšale in nadjati se je obilnejših pridelkov.

Izmed žita sejejo na Goriškem najbolj *turšico* (sirek). Ona daje glavni živež goriškemu prebivalstvu, zlasti u furlanski nižini. Potem se prideluje največ *pšenice* (skoro dve tretjini u nižini) in sicer posejejo ž njo na Goriškem primeroma največ prostora med vsemi avstrijanskimi deželami. Ječmen in èrž pridelújo skoro jedino u goratem delu grofije in ravno onde sejejo tudi največ ajde (samo petino u nižini), katero pa mnogokrat slana zamori. Primeroma najmanje se seje na Goriškem *oves* (večinoma u gorovlju) in repica (ogeršica). *Riž* pa so začeli u novejšem času ob morju z dobrim uspehom pridelovati. Zdaj pokrivajo rižišča že 5'9 □ Km sveta.

Velike važnosti so na Goriškem *zgodnji pridelki*: salata, špargelj, krompir i. t. d. S temi pridelki se pečajo najbolj okoli Gorice (u Št. Andreju) in po Bèrdih ter skupujejo za nje lep denar. Enako sadé tudi mnogo *sočivlja*, fižola in graha, pa tudi boba in leče. Po gorovlju sadé največ krompirja in zelja (kapusa), pa tudi repo in korenje; po nižavlju pa rajše repo, mesto krompirja

(deloma iz straha prěd poljskimi tatovi). Konoplje in lan sejejo le u gorah.

* L. 1876 se je pridelalo na Goriškem: 248.705 *Hl* turšice (in zraven 4268 *Hl* sirka), 84.493 *Hl* pšenice (običajno se je pridelala po 110.000 *Hl*), 47.084 *Hl* ajde, 29.004 *Hl* ječmena (običajno 34.000 *Hl*), 16.553 *Hl* èrži (običajno 21.000), 11.111 *Hl* ovsa (običajno 14.000), 6048 *Hl* pire (polke), 1144 *Hl* prosá in 316 *Hl* repice, vsega riža pa 10.898 novih (meter-) *Ct*. Istega leta se je pridelalo 14.378 *Hl* sočivlja, 108.982 *Hl* krompirja (običajno do 136.000 *Hl*), 1.107.900 glav zelja, 95.175 novih *Ct* repe in korenja, 1500 n. *Ct* konoplje in 333 n. *Ct* lanú. — Vsi ti naštetí pridelki so vredni do 4,300.000 goldinarjev.

2. Vinstvo, Sadjereja. Gozdi. Prirodnine.

Razen omenjenih 332 □ *Km* njiv s tertami nahaja se na Goriškem še 704 □ *Km* vinogradov in sicer skoro le u berdju (samo okoli 3 □ *Km* na Krasu). Navadno so vinogradi izdelani kakor stopnice po solnčnih pobočjih (takoimenovani „ronki“ ali grede). Po srednjem gorovlju se nahaja le malo vinogradov. U soških dolini raste vinska terta do Kobarida. Speljana je navadno visoko po drevlju ali pa ob poslopjih.

Po berdji raste najbolj *belo vino* (sladka rebula in bolj kisli *cividin*). Njegov okus je zelo prijeten in ono ima mnogo vinskega cveta (alkohola) u sebi. Po nižini se prideluje bolj *černo vino*, zlasti u znožju Bèrd. To vino rudeče barve je močno in se ohrani dolgo. Po Krasu izdelújo najboljša in najdraža vina.

Od *vina* bi imela naša dežela lahko velik dobiček, ko bi se je bolj umetno izdelovalo. Tudi za pouzdigo vinstva prizadeva si mnogo kmetijsko društvo zlasti s

1) L. 1877. 124.000 *Hl* pšenice. 17.000 *Hl* riži. 32.000 *Hl* ječmena.

praktičnim podukom. Po njegovem prizadevanju so se ustanovila *vinorejska društva* u Dornbergu in u Kojskem za Bèrda. Vlada je osnovala tudi oinologiško poskuševališče u Gorici. Vsledi tega začeli so zdaj pametnejše ravnati z vinom (zlasti glede kletarstva), vendar pa treba vinstvo še mnogo pouzdigniti, da bode prinašalo toliko, kolikor bi lahko.

U novejšem času je *vinski pridelek* od leta do leta manjši. Tertna bolezen se je zelo razširila, zlasti po nižini, in sedaj nam žuga še „tertna uš“. Največkrat pa po končujejo ujme vinski pridelek, in usledi tega so naši vinski kraji zelo obožali. Do l. 1858 pridelovali so na Goriškem nad 162.000 *Hl* vina (skoro dve tretjini u nižini)*) u vrednosti od 1,050.000 gold., a l. (1876 pridelalo se ga je le 39.347 *Hl* u vrednosti 600.000 gold.) l. 1881: 62.000 *Hl*.

Sadnemu drevlju ugaja najbolj berdje. Onde raste po njivah, vinogradih in vertih. Po Krasu in sploh u goratih krajih je nasajeno po travnikih. Ali veliko vrednost ima sadje večinoma le u berdju, ker zaradi mehkega podnebja lahko zgodaj dozori. Zlasti Brici in Kanalci gojé in pridelújo mnogo sadja ter ga prodajajo daleč na okoli u severne dežele. U novejšem času so začeli umetnejše ž njim ravnati (n. pr. z olupljenimi čespami). Zgodnjih črešenj pridelújo največ u Dornbergu, Prebačini in bližnjih vaseh. Za ta sad prihaja lep denar u deželo. Tudi u sadjereji leži tore velik zaklad, ki bi se moral še marljivejše uzdigati. Kmetijsko društvo skuša tudi tu pomagati s koristnim podučevanjem.

Sirovega (frišnega) sadja *izvaža* se iz Goriškega vsako leto do 50.000 novih *Ct*, ki je vredno nad jeden milijon goldinarjev. Razen tega pa pride u kupčijo tudi 31.000 n. *Ct* suhega sadja. Zraven se pridelá še kakih 4000 *Ct* kostanja (maronov) u vrednosti 28.000 gold.

44
Poleg navadnega sadnega drevlja rodi na Goriškem tudi oljka. Nasajena je najbolj po berdih in ob robu Krasa pri Nabrežini. Oljčnatih vertov imamo le 0'09 □ Km, ali verhu tega je to drevo nasajeno tu pa tam tudi po vinogradih. Tako si pridela na leto 5900 Kg olja, ki je vredno blizu 4300 goldinarjev.

Gozdno poveršje meri u goriški grofiji 702'94 □ Km (skoro četertino vse zemlje). K temu bi pa lahko prišteli še 136 □ Km pašnikov, po katerih je drevlje zasajeno. To bi dalo lepo število, ko bi bilo vse omenjeno poveršje z gostim gozdom pokrito. Ali drevlje teh gozdov je tako izsekano in iztrebljeno, da dervà ne zadostújo niti za domače potrebe, še manje pa ostaja kaj za kupčijo. In vendar so bili nekđaj ravno gozdi vir bogastvu na Goriškem! Največ raste po gozdih le nizko drevlje za kurjavo (na 290 □ Km). Taki nizki gozdi so jenakomerno razdeljeni po vseh okrajih. Z drevljem obrasteni pašniki se nahajajo najbolj po Krasu, pa tudi u goriškem in kanalskem okraju. Visoki gozdi, ki redijo stavbeni les, razširjeni so najbolj po visokem in srednjem gorovlju, nekoliko pa tudi po berdju.

Največe vrednosti so deržavni gozdi. Ti pokrivajo vkup 115'8 □ Km (med njimi ternoovski gozd 96'6 □ Km in Panovec 3'8 □ Km). Vecimoma pa se gozdi lastnina občin, le po nekode so razdeljeni med pojedine posestnike. Ali taka razdelitev je sploh škodljiva za gozde, ker navadno vsi občani skupaj pasejo tudi po razdeljenih gozdih. Dandanes imajo nekatere občine komaj zadosta derv za lastne potrebe. Za stavbe pa morajo dobivati les od drugode (s Kranjskega). *Sokolin 245'7ha, 2190'8266, 54'88*

Zadnja leta so na Goriškem gozde neusmiljeno pokončevali in to je imelo zelo slabe nasledke za poljedelstvo. Zato je začela vlada u novejšem času to zayirati, ter

potrebovali za svoje stavbe u Akvileji. Poleg nabrežinskega marmorja začeli so obdelovati u novejšem času tudi stopniški (pri Trebuši) in deskljanski. Navadnih kamnolomov je pa vse polno po deželi (zlasti na Krasu, u goriški okolici [u Skalnici], pri Medeji in Teržiču), tako da se obdelano kamenje celo iz dežele izvažā.

3. Živinoreja.

Nižavlje se živi skoro jedino od poljedelstva, a gorovlje večinoma od *živinoreje*. Podlaga živinoreji so dobri travniki in pašniki. Pervi obsegejo na Goriškem 630 □ Km, tore dobro petino vsega poveršja. Manje pokrivajo pašniki, t. j. 623·3 □ Km, h katerim pa moramo pristeti še 155·5 □ Km *planinskih* pašnikov. Tudi močvirja ob morju (27·12 □ Km) dajajo skoro jednak pridelek, kakor travniki. U celi grofiji je tore nad polovico travnatega sveta. Navadno so travniki in pašniki z drevljem obrasteni, ali skoro jedino le po goratih krajih (najbolj pa na Krasu). U visokem gorovlju pokriva travnati svet dve tretjini, u srednjem gorovlju tri petine, u berdju skoro polovico, na Krasu skoro štiri petine, u nižini pa le dobro petino. Se ve, da so pašniki glede na omenjene skupine tudi zelo različne vrednosti. U visokem gorovlju in na Krasu so zelo kamniti, u srednjem gorovlju pa navadno najizdatnejši.

Goriško je ravno tako *živinorejska*, kakor *poljedelska dežela*. Le škoda, da ljudstvo še premalo pazi na umetno živinorejo in da se premalo briga za njeno pouzdigō. Kmetijsko društvo pomaga tudi u tej stroki in po njegovih prizadevah se je kmetija po nekaterih krajih očitno zboljšala. Svojo posebno skerb obrača društvo na oplemenitev govejega plemena. Zato ju ustanovila po deželi

36 naskočnih postaj (večinoma z beljanskimi biki). Pogosto napravlja tudi živinorejske razstave in obdariva najlepšo živino.

Konjsko pleme je na Goriškem bolj majhne, ali terdne postave. U nižini jih rabijo le bolj za vožnjo, u goratih krajih pa jih potrebujo pri poljedelstvu. Za boljše pleme skerbé cesarske žrebčarije u Gorici, Tolminu, Kobaridu, Korminu, Gradišču, Akvileji in Tèrziču. — Goveja živina je u gorovlju srednje velikosti, na Krasu prav majhna, u nižini pa velika. Vole rabijo navadno le pri poljedelstvu, redkejše za prevožnjo. U nižini upregajo tudi krave. Ovčje pleme je tudi le navadno, neplemenjeno. Koze zatirajo vedno bolj zaradi obrambe gozdov. Za pouzdigo svinjoreje postavilo je kmetijsko društvo 13 naskočnih postaj (z berkširskimi merjasci).

U primeri z drugimi avstrijskimi deželami je živinoreja na Goriškem še na nizki stopinji a vendar se je od l. 1857 zeló pouzdignila, zlasti gledé goveje živine. Konj ima Goriško prece manje, koz in ovac pa primeroma več, nego druge sosednje dežele. Največ konj in prašičev redé u nižini, največ kozá u visokem gorovlju, a največ ovac in goveje živine u srednjem gorovlju. Volov pa imajo največ u nižini ter mnogo tudi na Krasu zaradi vožnje. Kako je živina po deželi razdeljena, kaže sledeči pregled (od l. 1870):

	kobil,	konj,	žrebet,	bikov,	krav,	<i>mladih goved.</i> juníc,
<i>Nižina:</i>	1062,	630,	394,	33,	5265,	3794,
<i>Bèrdje:</i>	172,	383,	18,	30,	5003,	1547,
<i>Kras:</i>	155,	154,	17,	14,	4402,	2047,
<i>Srednje gorovlje:</i>	484,	329,	156,	683,	12707,	5505,
<i>Visoko gorovlje:</i>	32,	40,	2,	8,	1134,	399,
<i>Vsa grofija:</i>	1905,	1536,	587,	768,	28511,	12202,
	<i>1980,</i>	<i>1741,</i>	<i>584,</i>	<i>624.</i>	<i>30786,</i>	<i>19219</i>

	volov,	ovac,	kozâ,	prašičev,	oslov,
<i>Nižina:</i>	4599,	3015,	21,	7954,	131,
<i>Bèrdje:</i>	3940,	3180,	49,	5929,	260,
<i>Kras:</i>	2920,	14454,	91,	2499,	231,
<i>Srednje gorovlje:</i>	3028,	23022,	4556,	4457,	22,
<i>Visoko gorovlje:</i>	—,	10495,	6013,	514,	5,
<i>Vsa grofija:</i>	14487,	54166,	10730,	21353,	649.
	<i>13838,</i>	<i>42871,</i>	<i>6859,</i>	<i>19508,</i>	<i>528</i>

Največ *dobička* prinaša živina sè svojimi *mladiči* (zlasti s teleti, jagnjeti in kozličji). Krave, koze in ovce dajajo verhu tega še mleko (okoli 154.420 *Hl*) in poslednje tudi volno (419 n. *Ct*). Mleko prodajajo sirovo samo iz berdja u Gorico in s Krasa u Tèrst. Navadno pa delajo iz njega maslo (2211 n. *Ct*) in sir (1225 n. *Ct*). *Sirarstvo* cvete u bolških in tolminskih planinah. U novejšem času podpira je močno kmetijsko društvo (in ministerstvo za poljedelstvo). U planini Razor izučilo se je že več umnih sirarjev in počasi se zboljšuje narejanje sira in masla tudi drugode po švicarskem načinu. Ali odkar so gozdi posekani, prihaja tudi za planinstvo slabejše. Studenci usihajo, žeja tarè vedno bolj ljudi in živino, derv za kurjavo primanjkuje in uboga živina nema sence o pekočem solncu, niti streho o hudih plohah.

Sviloreja začela je bila u naši deželi lepo razvijati se, dokler se ní bila lotila bolezen tudi svilnih červičev. Še celo na Bolškem so gojili z dobrim uspehom svilode. Sedaj je ta reja zelo ponehala, po nekode celo prenehala. Da bi se temu važnemu pridelku zopet pomagalo, ustanovila je vlada l. 1869 svilorejsko poskuševališče u Gorici. Tu so po leti skozi tri tedne predavanja o sviloreji in mikroskopična preiskovanja červičev. Poslušalci dobivajo nagrade od kmetijskega društva. To je ustanovilo po deželi 8 postaj, kjer se metulji opazujejo ter širi znanje o

prireji svilodnega semena po celični sistemi. --- Murbam ugaja najbolj zemlja u visoki nižini med Gradiščem in Korminom in onde cvete sviloreja tudi najbolj. Pred boleznijo so pridelovali na Goriškem vsako leto okoli 480 n. Ct svilnih mešičkov ali kokonov (u vrednosti 579.000 goldinarjev), sedaj pa za čertertinko manje (310 n. Ct).

Lepo pa napreduje *bučeloreja*, zlasti po goratem delu Goriškega. Vseh panjev je bilo l. 1870⁸⁰ u grofiji: 8898 (4590 u srednjem gorovlju, 1856 na Krasu, 1586 u berdju, a le 341 u nižini). Ta reja dobiva od leta do leta več prijateljev, vendar bi se lahko še bolj razširila. L. 1876 se je pridelalo 260 n. Ct meda in 26 Ct voska, primeroma z drugimi leti malo.

4. Obèrtnija.

Naša dežela ima mnogo lepih *pogojev* za rokodelstvo in obertnijo. Njeno prebivalstvo je krepko in neutrudljivo delalno, zemlja hrani veliko še nepoznanih zakladov in deželne reke imajo neizmerno gonilne moči u sebi. Kjer se vsi ti pogoji združe, onde mora obertnija cvesti. Le žal, da manjka denara, zlasti pa poduka, ki bi ljudstvo opozoril na vse te prednosti in mu pokazal pravo pot, kako jih je treba izkoristovati. Tako se je zgodilo, da so vsi veliki obertniki na Goriškem malo da ne sami tujci.

Mala obertnija razširjena je po celi deželi kolikor in kakor zahtevajo potrebe vsakdanjega življenja. U mnogih krajih se je še ohranila staroslovenska navada, da se pečajo po cele vasi od roda do roda z jednim istim rokodelstvom. Tako izdelujejo u Logu lonce, na Serpenici sklede, u baški in idrijski dolini nože in žeblje, u Lokovcu žeblje in kuhinjsko posodo (poslednje tudi na Ternovem in u Lokvah), u Mernem čevlje, u Biljah opeko. U Renčah,

Moši in Št. Lovrencu prebivajo zidarji, u Marjanu mizarji, u Zagraju kamnoseki (klesari), u Foljanu pleteničarji (kakor tudi drugode ob Soči in Teru), na Gradu solarji za ribe i. t. d. Stara in zelo razširjena obertnija po Goriškem je napravljenje razne opeke.

Razen *navadnih rokodelcev, gostilničarjev* (1320 s 770 strežaji) in *kavarnarjev* (36 sè 70 pomočniki) razširjeni so po deželi najbolj *tkalci* (ki pa vedno bolj pojenjujo), potem *mlinarji* (navadnih mlinov je 270, med temi 190 u gorovlju), *strojci* (od 33 jih je le 13 u nižini) in barvarji (22). Dalje se nahaja u naši grofiji 30 *žag*, 25 *opekarnic* (največa in umetnejša je u Bukovici) in 12 *vervarnic*. Po furlanski nižini daje lep dobiček izdelovanje *salamov*. Vseh malih obertnij je na Goriškem 103 z 2680 podjetniki in 7300 pomagači.

Poleg mnogo (95) kovačij in (32) ključarij po vsej deželi imamo še štiri večje *kovalnice* za železo: u Lokavcu, Vertovini, Peklu (pri Rihenbergu) in pri Gradišču. Važnejši sta prvi dve, ki pokujeta na leto do 450 n. *Ct* železa ter izdelujeta zlasti orodje in železniška šine (u vrednosti 50.000 gold.). Dalje se nahajajo na Goriškem sledeče *tovarně*: za plin, papir, platno, peči, žganje, žveplenke in karte; po dve za voščene in lojene sveče, za kremor, pivo, pocukrano sadje, močnate jedila (jedna u Ločniku), za kis in špirit (jedna u Gradišču), za mazila (jedna u Teržiču) in za pohišno opravo (jedna u Korminu); dalje tri tiskarne (s kamnotiskarnami), pet tovarn za milo in ravno toliko za usnje, t. j. u Gorici, Podgoro, u Mernem, u Škriljah in Zagrajem. *Usnjarstvo* je na Goriškem prece razvito, tako da znaša vrednost vsako leto ustrojenih kož 290.000 gold.

Za izdelovanje svile skerbi po nižini okoli 30 motalnic (filand) s 1040 kotli (740 na roko, a 300 na par). Pri

teh dela 2100 delalcev (do 2000 žensk in 70 otrok) po 15—170 dni (12 ur na dan) za 25—50 krajcarjev dnine. Izdela se okoli 150 n. *Ct* svile u vrednosti 540.000 gld. in 127 n. *Ct* odpadnine (slabejše svile) u vrednosti 52.300 gld. Največe motalnice so u Gorici (160 kotlov), Korminu, Bračanu, Fari, Gradišči in Podgoro. Med največe obertnijo spada izdelovanje svilnate robe u *predilnicah*. Perva je Ritterjeva u *Stračicah* (ustanovljena 1853), u kateri dela vsak dan do 750 ljudij. Ta predilnica izdela vsako leto 1900 n. *Ct* svile u vrednosti do 1½ miljon goldinarjev. Njej podobna je svilopredilnica g. Levija u *Zdravščini*.

Največa obertnija na Goriškem se peča z izdelovanjem *bombaževine*. Perva predilnica in tkalnica za bombaž je Ritter - Rittmeyerova u *Stračicah*. Predilnica potrebuje 160 delalcev vsak dan ter izdeluje sirove niti št. 4—24 (angleške mere), ukup 7750 n. *Ct* u vrednosti 527.000 gld. U tkalnicé izdeluje 230 ljudij (skoro same ženske) 1,633.800 m bombaževine u vrednosti 410.000 gld. Druga bombaževa predilnica združena z rudečebojarnico nahaja se u *Ajdovščini*, u kateri izdeluje 500 ljudij 6863 n. *Ct* blaga u vrednosti 528.000 gld. Rudečebojornica A. Moserja na *Rojcah* (pri Št. Andreju) izdeluje 1350 *Ct* robe u vrednosti od 200.000 gld. *Velika predilnica u Trzinu, a nova tkalnica (160 kotlov u Podgori) a Ajdovščini, donosna*

Razen velike Ritterjeve *papirnice Podgoro* (u kateri izdeluje 520 delalcev 15.850 *Ct* papirja vsake baže u vrednosti 800.000 gld.), spadajo med velikoobertnijska podjetja še *mehanični mlini*. Pervi te verste je tudi u *Stračicah* in zmelje 388.000 n. *Ct* moke (različnih verst) u vrednosti 1,104.000 gld. Mlin u *Palah* (pri Ajdovščini) zmelje do 90.000 n. *Ct* moke razne vrednosti in oni u *Ajdovščini* 25.200 n. *Ct*. Velik je tudi mehanični mlin ob *Timavi*, ki zmelje 90.000 n. *Ct* moke u vrednosti 400.000 gld. Zraven tega je še stari mlin za otrobe.

U primeri s to veliko obertnijo je srednja in mala obertnija na Goriškem še mnogo premalo razvita. Da bi se porabile vse prirodne moči, mogla bi se ona neizrečeno pouzdiginiti. K temu pa bi bilo treba tudi več *obertnijskih šol*.

Gorovina 5. Kupčija.

U našem času (po dodelanju železnice 1861) začela se je *kupčija* na Goriškem prav živahno razvijati. Z vinom, žitom, soljo in živinskimi pridelki bila je že od nekdanj imenitna kupčija u naši deželi. U novejšem času pridružila se jej je še kupčija sè svilnimi mešički, z rokodelskimi in obertnijskimi izdelki, zlasti pa sè sadjem in sočivljem.

Kupčijo podpirajo u prvi versti dobre *ceste*. Za nje se zdaj prece dobro skerbi. Popravljajo se marljivo stare deželne ceste ter izdelújo nove okrajne, skladovne in občinske. Deželni (ali deržavni) cesti imamo na Goriškem dve, ki že od starodavnih časov deželo križata. Perva je *soška*, prihajajoča s Koroškega čez Predél in vodeča ob Soči u Gorico, potem skozi Dol u Teržič, Nabrežino in dalje čez Prosek u Terst. Druga *vipavska* prihaja s Kranjskega in derži po vipavski dolini u Gorico ter dalje u Gradišče, Romans in skozi Višek u Italijo. Druge važnejše ceste so: idrijska iz Tolmina u Cerčno ter dalje na Loko in Idrijo; podboneska (del Pulfaro) iz Kobarida ob Nadiži u Čedad, odkoder pride pri Bračanu zopet na Goriško ter pelje čez Kormin, Mošo in Ločnik u Gorico; furlanska cesta iz Gradišča u Villo Vicentino in od todi na jedni strani u Červinjan, na drugi u Akvilejo, a na tretji u Ronke in Teržič; dornberška cesta iz Gorice čez Št. Peter u Dornberg, Rihenberg in Štanjel (zelo obiskovana cesta); kraška cesta iz Ajdovščine (ali Vipave) na

Štanjel in od todi dalje čez Dutovlje in Občine u Terst; ter slednič del stare dunajske ceste iz Tersta in Občine čez Sežano in Štorje na Senožeče. U novejšem času so izdelali tudi mnogo manjših „skladovnih“ cest, zlasti po Krasu in srednjem gorovlju, pa tudi po berdju. Ali predno se doseže zaželeni namen, treba jih bode še več izdelati in stare še bolj popraviti. Tudi nov most čez Ter pri Vilešu bil bi za zvezo nizke ravnine z visoko zelo potreben.

U zvezi s cestami pospešujo kupčijo *pošte* in *telegraf*. Poštних postaj imamo sedaj na Goriškem že u vsakem, količko važnejšem kraju in sicer vseh vkup 50. Telegrafičnih postaj (večinoma t. j. 7 s pošto zvezanih) je sedaj 12 (u Gorici, Kanalu, Tolminu Bolcu, Korminu, Gradišču, Višku, Červinjanu, Teržiču, Devinu, Sežani in Ajdovščini). Razen Gorice imajo največ posla: Kormin, Gradišče, Červinjan, Sežana, Teržič in Ajdovščina.

Glavni predmeti notranje kupčije so *živinorejski* in *poljedelski pridelki*, potem mali *obertnijski izdelki* ter nekoliko tudi *divljačina*, *derva* in *kamenje*. Središča te notranje kupčije so *semnji* ali teržni dnevi u Gorici in po vseh drugih večih krajih po deželi. Imeniten je semenj sv. Andreja u Gorici (14 dnij), potem sv. Mohara u Akvileji (najbolj za čebulo in česen), veliki petek u Korminu (za lesene izdelke), dalje semnji in Červinjanu (za predivo, mesto Palme nove), pri Sv. Luciji in u Sutom. Iz visokega in srednjega gorovlja vozijo živinske pridelke (pa tudi sadje, sočivlje, zelje i. t. d.) u Gorico, iz nje u gorovlje pa najbolj turšico, vino in sol.

Zunanjo kupčijo posredujejo „južna železnica“ in obmorske luke. *Železniška proga* derži po Goriškem od kranjske meje pri Divači do beneške pri Korminu 88 Km

daleč. Razen tega derži še „istranska železnica“ 13 Km daleč po goriški zemlji. Poleg Gorice so najimenitnejše postaje: Kormin (mejna postaja med Austrijo in Italijo), Nabrežina (sklop med Dunajem, Terstom in Italijo) ter Divača (kakor začetna postaja istranske železnice). Na postaji u Gorici se kreta vsako leto nad 100.000 ljudij in blizu toliko u Korminu; Nabrežini okoli 60.000, Zagrajem 40.000 in blizu toliko u Divači.

Na goriškem obrežju imamo štiri imenitnejše luke: Buso, ali Červinjan, Grad, Rosega ali Tèrzič in Devin. Najvažnejša je perva, ker plavajo ladje po Auši celo do Červinjana, odkoder ide blago dalje u Videm (ali pa, nasprotno iz Vidma čez Červinjan u Buso). Uvažā se najbolj olje, potem pšenica in predivo, izvažā pa moka. Druga luka je Devin, katera sprejema pšenico, odpošilja pa moko (iz mlina u Št. Ivanu). Grad (kakor tudi Zdoba) sprejema kamenje in vapno, izvažā pa pesek. Rosega uvažā sol in leseno robo, izvažā pa moko (in pšenico). Vseh ladij (malih jadralic) ima Goriško l. 1875: 255 za 1611 ton (po 1120 Kg) blaga in z 937 mornarji. Med temi pa je le 40 ladij (s 535 tonami in 135 mornarji), ki obiskújo tudi druge austrijske luke. Inozemeljske kupčije udeleževalo se je Goriško l. 1875 sè 47 ladjami, katere so nosile 1141 ton blaga u vrednosti od 27.300 gl. U deželne luke je priplulo istega leta 736 ladij (verhu tega še 433 praznih) sè 14.181 tonami u vrednosti 1.071.300 gold. (Devin 486.000, Buso 408.900 gold.). Izplulo pa je 866 ladij s 15.140 tonami u vrednosti 2.656.900 glđ. (Buso sam 2.047.400 a Devin 599.400 glđ.).

Zunanja kupčija grē najbolj u Tèrst po železnici in skozi luke. Tija se izvažā najbolj živinsko in poljedelsko blago, zlasti pa moka, riž in turšica. Dalje se izvažajo u Terst derva in les za ladje; usnje, železni izdelki,

kamenje, pesek, deske, predivo, bob, otrobi i. t. d. Skrili vozijo s Krasa u Terst za tlak in obdelano kamenje gre z Goriškega celo u Aleksandrijo. Mnogo izvažajo tudi leda iz ternovskih in kraških ledenic u Terst, Italijo in Aleksandrijo. Proti severu na *Dunaj* in u druga mesta gre zlasti sočivlje, zelenjava in zgodnje sadje (koje se oddaja najbolj na postajah Gorica, Kormin, Zagraj in Nabrežina). Tej kupčiji škoduje mnogo italijansko sadje in sočivlje, ki se slobodno uvažá u Austrijo. Slednjič se izvažá z Goriškega u severnejše kraje tudi vino in vinski kis, ter drugo manj imenitno blago.

Od zunaj se *uvažajo* na Goriško izdelki velikih tovaren, zlasti sukno in obleka; potem razni stroji, zdravila in kemični izdelki. Za živež se uvažá: pšenica, turšica, riž, kava, sladkor, južno sadje, slane in suhe ribe, sol, dišave, čebula, olje, pivo in vino (po potrebi do 15.000 n. Ct). Dalje prihaja na Goriško: železo, predivo, kože, leseni izdelki, vapno, špirit, milo, vosék i. t. d. Tudi živino uvažajo, zlasti krave s Kranjskega.

Za pouzdigo kupčije, kakor tudi obertnije, skerbi „kupčijsko - obertnijska“ zbornica u Gorici. Vendar je napredek le majhen, deloma radi slabih letin, tertne in sviloprejske bolezní; deloma zaradi premale podjetljivosti med našim ljudstvom.

B. Duševna omíka.

6. Šolstvo.

Za duševno omíko skerbíta većinoma cerkev in šola. O prvi smo že povedali najpotrebnejše, ostaja nam tore še *šola*. Žal, da je tudi šolstvo na Goriškem do zdaj še prece na nizki stopinji. Niti število šol, niti število šolo

obiskujočih otrok da se primerjati z našimi sosednjimi nemškimi deželami. Tako ima dolenje Austrijsko (brez Dunaja) za 1,000.000 prebivalcev 18 viših in nižih srednjih šol, a Goriško za 220.000 samo tri.

Za višo stanovsko omiko skerbi u Gorici *osrednje semenišče*, t. j. *bogoslovnica* za mlade duhovnike vseh primorskih škofij (8 učiteljev in u novejšem času samo 40—50 slušateljev). Frančiškani imajo za svoje mlade redovnike domačo šolo na Kostanjevici. — Za viši poduk pripravljajo *srednje šole*, t. j. osemrazredna *gimnazija* in sedemrazredna *realka* z nemškim učnim jezikom, ter štirirazreda *pripravnica za učiteljice* (sè slovensko-nemškim in italijansko - nemškim oddelkom). Gimnazija ima po 18 učiteljev in 300—350 učencev, realka po 16 učiteljev in 180—200 učencev; pripravnica pa 18 učiteljev in učiteljic ter okoli 120 gojenk (69 Italijank, 42 Slovenk i. t. d.).

Meščanske šole nema Goriško še *nobene*. Pervo *obertnijsko šolo* (za risanje in modelovanje) so odperli l. 1871 u Gorici; drugo (za mizarstvo) so ustanovili l. 1880 u *Marjanu*, tretjo (za pletenje košev) l. 1881 u *Foljanu*. Za moško učiteljišče u Koprju imamo *pripravljalni tečaj u Kobaridu*. Nad ljudskimi šolami stoji še *deželna kmetijska šola* u Gorici (slovenski in italijanski oddelek), kjer se učenci vadijo najbolj u poljedelstvu na lastnih kmetijah. Učiteljev na tej šoli je šest, učencev pa 20—30.

Ljudsko šolstvo začelo se je zdaj tudi na Goriškem lepo razvijati. U primeri z drugimi deželami ima naša grofija mnogo ljudskih šol, t. 200 (na vsakih 1090 prebivalcev pride jedna ljudska šola). Ali škoda, da se te šole slabejše obiskujejo, nego po drugih deželah. Zlasti po gorovlju, kjer so vasi in selišča zelo raztresene, hodijo otroci malo in neredno u šolo. Uzrok temu slabemu obiskovanju je pa tudi revščina, nevednost in kratkovidnost nižega ljudstva.

Tako ne uživa šolkega poduka, ^{skoro} več nego tretjina za šolo sposobnih otrok, t. j. od 30.000 jih ne hodi u šolo 11.000. Vendar se pa to število od leta do leta znatno zmanjšuje. U gradiščanskem glavarstvu obiskuje šolo od 100 otrok 74, u mestu Gorici 70, u okolici goriški 62, na Krasu 59 in na Tolminskem 53-30/0. Pomniti pa je treba, da se slabo obiskujejo le zadnji tečaji, u 12-14 letu starosti, dočim je u poprejšnjih letih šolsko obiskovanje prece povoljno.

Samo u gradiščanskem glavarstvu nahaja se nekoliko šol za dečke posebe in druge za deklice. Drugode so pa šole mešane za oba spola. Šestrazrednica je samo jedna (dekliška u Gorici), petrazrednici dve (jedna u Gradišču a druga deržavna nemška u Gorici, ob jenem vadnica za učiteljice). Štirirazrednic je sedaj deset (jedna u Gorici, četiri u gradiščanskem, tri u tolminskem in dve u sežanskem glavarstvu). Vseh trirazrednic je 9, dvorazrednic 32 in jednorazrednic 82. Mnogo šol je samo za silo, t. j. 65 (29 na Tolminskem, 17 u goriški okolici, 10 u gradiščanskem in 8 u sežanskem glavarstvu), kjer podučujejo neizpitani učitelji (večinoma duhovniki). Razen tega je še 8 privatnih šol (6 u Gorici), od katerih imajo 4 pravico javnosti. Med temi je tudi dobra šola protestantovske občine. Vseh šolskih poslopij na Goriškem, ki zadostujejo zakonskim zahtevam, je samo 40: 29 prav dobrih in 49 dobrih. Vseh ljudskih učiteljev bilo je l. 1879 na Goriškem 211 (med temile 94 stalno nameščenih, a 95 brez spričevala sposobnosti). Učiteljic je bilo istega leta 60 (46 se spričevalom sposobnosti). Vseh veroučiteljev (katehetov) bilo je 197 in sicer 192 takih, ki so ob jenem tudi dušni pastirji u dotičnih krajih. Le u Gorici so bili 4 od šolske oblasti nastavljeni kateheti in u Gradišču jeden. L. 1882 je poskočilo število rednih učiteljev in učiteljic na 220.

U najnoviji obiskuje šolo 72%

U Gorici se nahaja tudi deželna gluhonemnica za vse Primorje. Na njej je bilo omenjenega leta 93 gojencev, katere so podučevali vodja, dva učitelja in dve učiteljici. U istem mestu je dalje zavod za zapuščene dečke in sirotišnica za deklice. Za male otroke skerbe u Gorici štiri ohranišča in 6 otroških vertov. Jeden tak se nahaja tudi u Korminu. Na Gradu^{x)} je bolnica za škrofulozne, in vsako leto se koplje onde u morji skozi 45 dnij, okoli 50 otrok. *saline fredde di Monfalcone*

Drugi *dobrodelni zavodi* na Goriškem so: moška *bolnica* pri usmiljenih bratih (združena z opozovalnico za slaboumne), ženska bolnica pri usmiljenih sestrah; odgojevališče za žensko mladino pri šolskih sestrah (17 sester odgaja okoli 120 deklic), odgojevališče kajetank u Korminu (85 gojenk), odgojevališče uršulink u Gorici (13 sester 186 gojenk), knezoškofijsko verdenberško seminišče za dečke, nedeljska risarska šola (u dveh oddelkih), mestna šola za godbo (70 učencev) in glasbena šola filharmoničnega društva u Gradišču (10 učencev), hranilnica združena sè zastavljalnico, štiri hiralnice z 120 moškimi in 87 ženskimi starčki ter trije podporni zavodi, ki preskerbujo okoli 440 ubogih. U Gorici ima svoj sedež tudi „austrijsko podporno društvo za bolne duhovnike“. Dalje se mora omeniti „delalsko društvo“ u Ajdovščini in uzajemno podporno u Teržiču. *Konviktarna u Gradišču, skupaj 365 duš*

Za širjenje poduka in znanosti skerbe razne zbirke in knjižnice. Poleg šolskih prirodoznanskih zbirk nahaja se u Gorici še lepi *deželni muzej* sè zgodovinskim oddelkom. L. 1873 so ustanovili tudi u Ogleju muzej za ondašnje starine, (slovesno odpert 3. aug. 1882). Največa *knjižnica* je študijska u Gorici, ki ima okoli 10.000 raznih del u 15.000 zvezkih. Vsako leto nakupi za 1000 gld. novih knjig. Dalje so u Gorici: gimnazijalna in realna knjižnica,

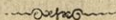
knjižnica kmetijske družbe, deželnega zbora, osrednjega semenišča (okoli 15.000 zvezkov), frančiškanov in kapucinov. Največe farne knjižnice so: u Gradišču, na Sveti gori, u Kanalu, Korminu, Št. Petru, Solkanu ter pri stolni cerkvi in sv. Ignaciju u Gorici. Za ljudsko učiteljstvo nahajajo se okrajne knjižnice u glavnih krajih glavarstev (največa u Gorici) in ravno tako okrajne knjižnice za ljudske učence (goriška ima 3100, tolminska 2680 zvezkov i. t. d.). U gradiščanskem glavarstvu nahajajo se učiteljske knjižnice u štirih glavnih krajih sodnijskih okrajev.

Za poduk in kratkočasenje ljudstva skerbi mnogo *društev* u mestu in po deželi (vseh ukup nad 50). U prvi versti gre omeniti čitalnice in bralna društva, katera so razširjena zlasti po slovenskem delu grofije (od 27 zabavnopudučnih društev je le 8 italijanskih). Dalje sta u Gorici dve pevski društvi, društvi za godbo u Gorici in Gradišču, jedno telovadno in jedno strelsko društvo u Gorici, a jedno u okolici. Za državoznanski poduk skerbi dvoje političnih društev.

Gledé na vse te šole, učne zbirke, knjižnice in društva pričakovati smemo izvestno, da se bode tudi duševna omika našega ljudstva u kratkem času pouzdignila. In če preudarimo še prirodne lastnosti, bistroglavnost in naravstveni čut goriškega prebivalstva, ter neutrudljivo, požertvovalnost njegovih dušnih pastirjev in učiteljev, tedaj lahko prerokujemo, da bode skoro izginila ona sirovost, katera še tu pa tam kazí naše niže ljudstvo. U to svérho obrnimo vse svoje sile in izpolnili bodemo najlepšo dolžnost do svojega bližnjega; blagoslov iz nebes ne bode izostal.

Zgodovinski del.

Goriško pod Rimljani.

Kolikor nam je znano, živeli so prvi ljudje u *Aziji*. Od onde so se razkropili po vsem svetu in naselili po vseh deželah. Zlasti radi so se obračali za solncem in potovali proti zahodu. Tako so že zgodaj prišli u *Europo* in se naselili ob srednjem morju (n. pr. Iliri, Gerki in Latinci). Za njimi so prišli ter posedli bolj srednjo in severno *Europo* keltiški, germanski (nemški) in slovanski narodi. Slovani so se ustavili u severoizhodni *Europi*, u tistih deželah, u katerih prebivajo dan današnji Rusi in Poljaki.

To se je godilo tisoč in več let pred Kristovim rojstvom. Povsodi kjer so se ljudje naselili, ustanovili so svoje *države*, da so se lože branili sovražnikom. Tako države bile so iz početka majhne, obsegale so le jeden rod. Ali sčasoma podjarmijo močnejši rodovi svoje sosede in ustanove velike močne države. Najimenitnejša država starega veka je bila tista, katero so osnovali Latinci okoli *Rima*. Po tem glavnem mestu dobila je cela država ime *rimljanska* in njeni prebivalci imenovali so se *Rimljani*.

Počasi razširijo Rimljani svojo državo čez ves *italijanski* (apeninski) *polotok*. Pa to jim še ní zadostovalo, nego hrepeneli so tudi po drugih deželah zunaj Italije.

Zato so napadli zdaj to, zdaj ono ljudstvo ter ga po kervavem bojevanju tudi premagali in podjarmili, zlasti ker so bili razumni in hrabri, med seboj vedno složni in državnim zakonom brez ugovora pokorni. Te lastnosti so naredile Rimljane gospodarje skoro vsega takrat znane sveta. Tako so bili prišli tudi do naših krajev, do dežel na severni strani *jadranskega* morja.

Naši kraji so bili že *zgodaj znani* tujim narodom. Jadransko morje se steza daleč u Europino celino in po njem lahko prihajajo ladje prav blizu tistih ljudstev, ki stanujejo bolj u sredi Europe. Kupčija goni ljudi že od nekđaj daleč po svetu in tako jih je pripeljala tudi na obrežje sedanje goriške dežele. Onde so našli pripravno *luko*, kjer so z ladjami lahko prišli prav tik suhe zemlje in ob jenem zavarovani bili pred silnim viharjem. Taka luka je bila pri Št. Ivanu Devinskem, kjer se u morje izliva kratka pa široka in plavna reka *Timava* (ali Reka dolenja). Ob tem izlivu je nastala u kratkem času kupčijska naselbina, kjer so imeli kupci svoje prodajalnice in svoja prenočišča.

Goriška dežela je za kupčijo kakor nalašč ustvarjena. Skozi njo derži imenitna kupčijska cesta (zdaj železnica), ki veže izhodno Europo sè zahodno (zlasti pa severoizhodno z jugozahodno). Po tej cesti so ljudje že od nekđaj hodili, zlasti ko so se preselovali u Italijo in na Francosko. In sicer so rabili ali cesto po vipavski dolini mimo Gorice in Gradišča na Beneško; ali pa drugo čez Predél mimo Bolca in Kobarida po Nadiži skozi Čedad in Kormin proti morju. Po teh cestah so pošiljale svoje pridelke in izdelke na jug dežele, ki ležé ob Dunavi, u severnem delu avstrijanskega cesarstva in na južnem Nemškem. Taki izdelki so bili: železnina in jeklenina, kože, les, zlasti pa *jantar*. Jantar je sterjena drevesna

smola, ki se dobiva u plitvi vodi baltiškega morja na severonemški obali. Iz lepo svetlega jantara se dajo izrezljati mnogoverstne stvari za lepoticje. Zato je bilo to blago u starem veku zelo priljubljeno.

Ljudstvo, ki je stanovalo pred Rimljani po naših deželah, bilo je *ilirskega* plemena (sorodnega sedanjim Slovanom). Bilo pa je razdeljeno na več rodov z različnimi imeni. Po goratih krajih goriške grofije prebivali so *Karni*, po nižini blizu morja *Veneti* (pregnavši poprej tudi onde naseljene Karne), po Krasu *Istri* in proti Notranjskemu *Japidi*. Vsa ta ljudstva so Rimljani počasi podjarmili. Da bi se lože ukoreninili u naši deželi, ustanovili so (l. 182) blizu morja svojo naselbino *Akvilejo* ali *Oglej*. Ko se posvečevali temelj za novo mesto priplavala je nad nje ptica postojna ali orel in po njej („akvila“) je dobila naselbina svoje ime.

Iz močno uterjene Akvileje napadali in *strahovali* so Rimljani vse sosedne narode. Tudi Istri in Karni so se jim bili uperli, ali potlačili so oboje kervavo. U novo pridobljene dežele *upeljali* so hitro *svojo vlado*, svoje šege, vero in jezik. Mnogo Rimljanov se je naselilo u podjarmljenih deželah, zlasti zaradi kupčije. Ti in rimski vojaki so hitro razširili latinsko omiko. Če je hotel kedo kaj veljati, znati je moral latinski in obnašati se kakor pravi Rimljan. Ní čuda, da so se bili u malo letih polatinčili vsi prejšnji stanovalci, zlasti ker so bili usledi mnogih vojsèk zelo redki postali.

Pa Rimljani so hoteli imeti tudi *dobiček* od novih dežel. Takrat je bila večina Goriškega z gozdi obrastena. Zaradi gozdov bilo je vse podneblje bolj vlažno, deževalo je prav pogostoma, in tudi burja ni bila tako močna, kakor dandanašnji. Ti gozdi so dajali Rimljanom mnogo lesa za njih stavbe u Ogleju, kakor tudi za velike ladje.

Da bi dobiček za Rimljané ^{imeli} /tim stalnejši bil, prizadevali so si ljudstvo obogateti. Učili so je, kako naj zboljšuje svoja polja, kako naj suši močvirja, goji vinsko terto in druge koristne sadeže. Pospševali so tudi malo obertnijo, zlasti žganje opek in korcev po ilnastih krajih.

Najbolj pa so skerbeli Rimljani za zboljšanje *cest*, da so lože prevažali blago, zlasti pa da so mogli njih vojaki hitrejše potovati. Popravili so iz tega namena starodavni cesti predelsko in vipavsko. Od Timave izpeljali so novo cesto po robu Krasa skozi Istro na Reko. Vojaki sami so morali u mirnem času ceste delati in mostove zidati. Ob teh cestah ustanove Rimljani male naselbine, sezidajo postaje in prenočišča za popotnike in kupce, zlasti pa za vojake. Razvaline mnogih teh naselbin vidijo se še dan današnji, zlasti u Ajdovščini.

Ali nasproti tem dobrodelnim ustanovitvam za deželo, morala so podjarmljena ljudstva tudi mnogo *terpeti* pod rimsko vlado. Vso premagano zemljo so imeli Rimljani za lastnino rimskega ljudstva. Zato so jo delili po svoji volji med uboge Rimljane, med doslužene vojake in nove naselnike. Poprejšni lastniki zemljišč postali so zdaj le užitniki in najemniki. Najbolj so jih tlačili cesarski namestniki kot deželni glavarji, ki so skoro svojevoljno najemnino poviševali in davke nakladali. Te so plačevali poljedelci sè žitom, vinom, slamo, senom i. t. d. Vse to je razdelil namestnik med deželne uradnike in vojake, a za se je obderžal se ve, da najboljši del. Razen tega so morala podjarmljena ljudstva dajati še svoje sinove za silno rimsko vojsko. In vendar neso imela državljanskih pravic (do l. 213), neso smela ženiti se z Rimljani in ne svojega premoženja po sporočilu zapuščati! Tako si lahko mislimo, da je bilo ljudstvo zelo nezadovoljno in da je trebalo mnogo vojakov za strahovanje.

Najboljše godilo se je *Ogleju*. Mesto je hitro rastle in lepo napredovalo. Ob času Kristovega rojstva je bilo že prav veliko in malo pozneje štelo je blizu pol milijona prebivalcev, kar je bilo za tisti čas zelo redko. U Ogleju so se naselili rimski velikaši in sami cesarji so mnogokrat stanovali u njem. Ti so sezidali u Ogleju visoke hrame poganskih bogov (zlasti solnčnega boga Belina), postavili so svetle palače ter olepšali mesto z javnimi verti, kipi in vodometi. Ob cesti, ki je vodila proti jugu na otok *Grad*, stalo je vse polno lepih hiš in palač, sezidanih večinoma iz nabrežinskega marmorja. U Ogleju so kovali orožje in denar; izdelovali so steklenino, lončenino, pisane tlake (mozaike) in kamnite kipe. U njem je živelo vse polno rokodelcev, združenih u posebna društva ali cehe. Po ulicah in na terghih bila je živa kupčija. Ladje so plavale po širokem prekopu iz morja celo u mesto. Zdelo se je, kakor bi bilo bogastvo in slava polovice sveta u Ogleju združeno.

Ali še večo imenitnost je Ogleju prineslo *kristjanstvo*. Malo let pozneje, ko je bil Kristus u Palestini sveto vero ustanovil, razširil se je njegov nauk tudi u Oglej. Jezusovi učenci so se razkropili po vseh deželah in tako je prišel l. 46 evangelist *sv. Marko* u Oglej. Tu je začel razlagati krivovernemu prebivalstvu, „da so njih maliki le izmišljeni bogovi brez življenja in moči; da jedino pravi bog je kristjanski Bog, ki je iz ljubezni do človeštva poslal svojega lastnega sina na svet, da ga odreši“. Oglejčani so se čudili tem naukom, pa vendar so čutili, da znajo biti resnični. Skoro vsi so hrepeneli po odrešenju od tedaj spačenega sveta. Boljši izmed Oglejčanov so se hitro oklenili nove vere in *sv. Marko* jih je kerstil.

Štiri leta je oznanjal *sv. Marko* Kristovo vere po Ogleju in njegovi okolici. Spreobernal je bil že lepo število

prebivalcev in tem je trebalo zdaj dušnega pastirja. Zato izbere sv. Marko imenitnega Oglejčana *Mohora* (Herma-gora) ter ga pelje seboj u Rim k sv. Petru. Ta mu položi roke na glavo ter ga posveti za škofa u Ogleju in vsej gorenji Italiji. Tako je postal Oglej druga škofija za Rimom u zahodnem delu cesarstva (l. 63 po Kr.). Sv. Mohor pa se je povernil u svoje rojstno mesto in širil neutrudno Kristovo vero. U Ogleju samem je spreobernal več nego 3000 ljudij, pridigoval je pa tudi u bližnji okolici in po deželi.

Toda rimski mogotci neso bili zadovoljni z novo vero ki je učila, da so vsi ljudje jednaki, bratje med seboj. Rimljani so imeli namreč mnogo sužnjeve, s katerimi so ravnali, kakor se živino, ali kakor z orodjem. U svoji preuzetnosti neso mogli razumeti, da je sužnjeva duša toliko vredna, kolikor gospodarjeva. Zato so se začeli upirati novi veri in jo skušali zatreti, predno bi se razširila po vsem svetu. Zlasti rimski cesar *Neron* ukazal je neusmiljeno *preganjati kristjane*. Tako je poslal tudi u Oglej povelje, da se mora vse prebivalstvo z lepa ali s huda poverniti k stari veri. Malikovalski duhovniki so to priložnost hitro porabili in zatožili pri mestnem glavarju sv. Mohora, da zapeljuje ljudstvo in ga šunta proti državi in njenim bogovom.

Glavar je bil primoran poklicati sv. Mohora na odgovor. Ko je ta očitno spoznal svojo vero, skušal ga je glavar z lepa pregovoriti ter obljubljal mu bogastva in slave, ako se poverne k stari veri. Ali vse prigovarjanje, obljubovanje in zadnjič žuganje bilo je zastonj. Zato je ukazal razdraženi glavar terpinčiti sv. Mohora. Obesili so ga na kol ter mu se železnimi grabljami raztergali meso in potem žgali rane z gorečimi bakljami. Toda vse to je sv. Mohor tako stanovitno in veselo prenašal, da se

gledalci neso mogli zadosti načuditi. Vsem se je smilil sveti mož in ljudstvo je začelo godernjati čez toliko okrutnost. Glavar se je zbal, da bi se ljudstvo ne uperlo in zato je ukazal sv. Mohora s kola sneti ter u ječo zapreti. Ali tudi u ječi ní nehal moliti Boga in poterjevati kristjane u pravi veri ter spreobračati malikovalce z raznimi čudeži. Zato so začeli duhovniki glavvarju žugati in ta je ukazal (l. 69) po noči na tihem odsekati glavo sv. Mohoru in njegovemu učencu sv. *Fortunatu*, katerega si je bil za svojega naslednika izbral. Sedaj častí goriška nadškofija oba kakor svoja patrona, ali zagovornika in priprošnika; po sv. Mohorju je tudi imenovana pobožna družba, ki izdaje koristne bukve za Slovence.

Skoro tristo let so neprenehoma preganjali in terpinčili kristjane po vseh deželah velikega rimskega cesarstva. Najhuše preganjanje je bilo okoli 300 let po Kr. za časa grozovitega cesarja *Dioklecijana*. Tudi u Ogleju je tekla mučeniška kri u potocih. Med tistimi, ki so takrat življenje dali za Kristovo vero, bili so najminenitnejši sv. škof *Jelar* (Hilarij) in njegov pomočnik sv. *Tacijan* (obglavljena l. 285); potem sv. *Kancijan*, sv. *Jušt* u Terstu in sv. *Kvirin* škof u Sisku. Ali ustajali so vedno novi spričevalci in prelita kri mučenikov bila je kakor rodovito seme za nov, obilnejši sad.

Po tolikem preganjanju napočili so boljši časi za kristjanstvo. Cesar *Konstantin* naznani l. 313 ne le popolno *slobodo* kristjanstvu, temveč zapové tudi, da naj bode od sedaj naprej jedino veljavna vera za vse cesarstvo in da se mora malikovalstvo povsodi zatreti. Naslednji cesarji so to povelje obnövili in ostro izverševali. Tako je zmagalo kristjanstvo nad poganstvom in nov čas je nastopil.

Goriško ob času preselovanja narodov.

Rimsko cesarstvo je cvetlo in slovelo dolgo časa. Obsegalo je skoro ves svet, kar ga je bilo znanega u starem veku in vsi njegovi sosedje bali so se ga. Počasi pa je začelo slabeti in *pešati*, zlasti po letu 180 po Kr. Rimljani so si bili pridobili neizrečeno bogastva iz podjarmljenih dežel in u obilnosti so se pomehkužili. Zdaj neso bili več tisti hrabri junaci, ki so nekdaj z veseljem hiteli u vojsko. Mesto sebe začeli so najemati tuje ljudi in jim plačevati mezdo, da so se za nje vojskovali in jim branili cesarstvo. Ali ko so ti najemniki spoznali, koliko moč imajo u svojih rokah, preuzeli so se in stopili na perste proti svojim gospodarjem. Kmalu so gospodovali tako svojevoljno u rimski državi, da so celo cesarje odstavljali in nove postavljali. Ž njih pomočjo uperl se je marsikateri vojskovodja svojemu cesarju in ga skušal izpodriniti s prestola.

Tako se je godilo tudi l. 394, ko se je bil malikovalski vojvoda *Eugenij* vzdignil soper cesarja *Teodozija*. Ta je bil goreč kristjan in naudušen zatiralec zadnjih ostankov malikovalstva. Eugenij je hitel sè svojo vojsko nad Teodozija, ki se je takrat mudil u izhodnih deželah cesarstva. Ali tudi ta je zbral u naglici svoje vojščake in šel uporniku nasproti. U *vipavski dolini* srečata se obe vojski. Po kratkih pripravah udarita se ~~med~~ jedna na drugo. Eugenijeva vojska je bila močnejša in vsa naudušena po velikih obljubah svojega vojvode. Zato je tudi kmalu zmagovala in prvi dan je bil za *Eugenija* izgubljen.

Ali zaupaje u svojo pravično stvar, peljal je drugi dan z novo serčnostjo vojsko nad upornike. Pa tudi drugi dan ní bil srečnejši in njegovi vojščaki začeli so že omahovati. Ali glej čuda! Najenkrat začne *burja* pihati (bilo je u začetku jeseni) čez Hrušico u vipavsko dolino. Teodozijevih vojakov ní mnogo nadlegovala, ker jim je pihala u herbet, ali mnogo sitnejše je bilo za Eugenijeve, katerim je veter u obraz bíl. Burja postane hitro tako močna, da je ovirala u letenju pušice upornikov, tako da so poprej na tla popadale, kakor so dosegle cesarsko vojsko. Nazadnje se uzdigne tak prah, da Eugenijeva vojska ní nič videla. Nastala je velika zmešnjava med njo in njena osoda se je kmalu odločila. Po čudnem pomočniku oserčena Teodozijeva vojska je kmalu potolkla Eugenijevce do zadnjega moža. Tudi njih vojskovodja bil je na mestu ubit za kazen radi svojega upora.

Po Teodozijevi smerti razdelili so rimsko cesarstvo u *zahodno* in *izhodno*. Ali to je je še bolj oslabilo, da se ní moglo več braniti zunanjih sovražnikov. Takrat je bilo začelo silno vreti med severnimi in izhodnimi narodi. Vsi so hrepeneli po boljših in lepših krajih, zlasti po gorki Italiji in prijazni Franciji. Zato jamejo pritiskati od vseh stranij na meje rimskega cesarstva, zlasti pa od severa germanski rodovi in od izhoda azijaški *Huni*. Ti so bili divlje, zelo sirovo ljudstvo, okorne, čokaste postave, gerdega obraza ter živeli noč in dan na konjih. Iz južnega Ruskega naselili so se počasi na Ogersko. Njih kralj je bil grozoviti *Atila*, ki je sam sebe „šibo božjo“ imenoval. Iz ogerske ravnine vodil je svoje ljudstvo zdaj proti izhodnemu, zdaj proti zahodnemu rimskemu cesarstvu.

Spomladi l. 452 napotí se proti Italiji. Kamor pride, pomori, požge in razdere vse (tako n. pr. staro Ljubljano). Kdor je le mogel, bežal je pred to nevihto u visoke gore,

u terdna mesta, ali pa na bližnje otoke, ki stoje blizu obrežja u plitvem morju. Tako je nastalo mesto *Grad*, tako malo pozneje slavne *Benetke*. Le malokatero mesto bilo je zadosti močno, da se je ustavljalo strašni vojski. Med temi je bil zlasti naš Oglej. Ker se uterjeno mesto ni hotelo hitro podati začel je je Atila oblegati. Ali sirovi Huni so le slabo razumeli umetnost oblegovanja, zato so izgubili mnogo časa pred oglejskim ozidjem. Med tem so pa ropali, plenili in požigali po vsej bližnji in daljni okolici.

Že tri mesece oblegal je Atila brez uspeha Oglej. Huni se postajali nevoljni in začeli od svojega kralja zahtevati, naj jih pelje dalje u Italijo. Tudi Atila je bil sit dolzega čakanja in začel je misliti na odhod. Ali ko jezdi nekega jutra okoli mesta, zagleda ptico *čapljo* (štokljo), kako je nosila svoje mladiče iz gnězda, koje je imela na visokem stolpu mestnega ozidja. Atila pokliče svoje vojake in jim reče: „Glejte, ptica čuti bližnjo nesrečo, ki preti mestu, zato je zapušča in spravlja svoj rod u varnost. Udarimo tore krepko še jenkrat na mesto in udalo se nam bode!“ Hune je ta govor kraljev pričal in vsi naudušeni zaženejo se nad Oglej. Kmalu se posuje ravno tisti stolp, s katerega je bila zjutro čaplja odnesla svoje mladiče. Skozi to razdertino uderejo Huni u mesto ter je opleniijo, zažgejo in velik del razsujejo.

Tako je padla slavna Akvileja. Lahko bi se bila še uzdignila in opomogla. Ali časi so bili postali preveč nemirni. Rimljani so izgubili dežele ob Dunavi in Oglej ni bil več središče kupčiji. Izginila je tore njegova imenitnost in njegova pomenljivost manjšala se je od dne do dne. Poleg tega začela je še voda zmerom bolj u deželo siliti. Kjer je stalo poprej rodovitno polje, naredilo se je zdaj močvirje. Od tega se je okužil zrak in zato so ljudje vedno bolj zapuščali nezdravo Akvilejo, ter se umikali na

bolj varne otoke, na Grad in u Benetke. U Ogleju pa so razpadla lepa poslopja in mesto njih stojé onde zdaj revne vaščanske hiše.

Za Huni so derli u Italiji *nemški rodovi*. Ti odstavijo rimskega cesarja in končajo zahodno deržavo l. 476. Ali za njimi pridejo zopet druga ljudstva in preženejo prejšnje. Zadnji so hiteli u Italijo *Langobardi* (l. 569). Ti se polaste gorenje in srednje Italije ter ustanové onde svoje mogočno kraljestvo. Počasi so se pomešali s prejšnjim latinskim prebivalstvom in iz tega je nastalo novo narečje italijanskega jezika. Jeden del langobarskega kraljestva bilo je vojvodstvo u *Čedadu* (Cividale, Staro mesto), ustanovljeno z namenom, da bi bilo mogočen jez proti navalí od zada pritiskajočih Slovencev.

Hitro za odhodom Langobardov naselili so se namreč *Slovenci* u svojo sedanjo domovino. Ti so iz početka stanovali na južnem Ruskem in od tode pomikali so se počasi ob črnem morju nauzdol proti Dunavi. Polovica se je naselila u izhodnem delu balkanskega polotoka in njih nasledniki so današnji Bolgari; druga polovica pa se je obernila ob Dunavi nauzgor ter prišla u ogersko nižino in posedla med leti 570—590 deželo ob gorenji Muri, Dravi, Savi in ob Soči. Od tode so silili Slovenci tudi u Italijo, ali Langobardi so jim branili uhod in iz tega je nastalo več kervavih bojev. Vendar se je naselilo nekaj Slovencev po berdih nad Čedadom in ob levem bregu spodnjega Taljamenta. Takrat so posedli tudi nekaj vasij u naši Furlaniji (ob cesti, ki vodi iz Gradišca u Palmonovo in u severnem delu teržiške okolice). Bolj nizko proti Ogleju ohranili so se pa latinski prebivalci in njih nasledniki so zdanji *Furlani* ter *Bizjaki* (u teržiški okolici).

Slovenci so živeli takrat u velikih družinah ali *zadrugah*, katerim je zapovedoval *starejšina*. Več zadrug

skupaj je bilo združenih u jedno *županijo*. Slovenski župani so bili ob jenem svetni in duhovni oblastniki (župniki). Vsaka županija je vladala sama sebe in skerbela za svoje potrebe. U nevarnih časih pa se je združilo več županij in si izbralo svojega *vojvodo*. Ta je potem tudi u mirnem času obderžal svojo oblast in tako je nastala dedna vladarska rodovina, n. pr. na Koroškem. Slovenci so se pečali najrajše s poljedelstvom in zato so posedli s perva le bolj rodovitne kraje. Ko se je pa ljudstvo pomnožilo, morali so se nekateri pomakniti tudi u bolj gorate kraje in ti so se poprijeli živinoreje. Bili so pa tudi rokodelci za svoje domače potrebe in sicer tako, da se je vsa zadruga ali cela vas pečala samo z jednim rokodelstvom. U jednem kraju so bili vsi čevljarji, u drugem zidarji, u tretjem lončarji i. t. d.

Ob istem času, kakor Slovenci, naselili so se na Ogerskem divji *Obri* ali *Avari*. Bili so tako gerde postave, da so jih Slovenci imenovali „pesjane“ ali „pesoglavce“. Ti so hudo ravnali z našimi dedi. Ob času žetve so priderli u slovensko deželo ter pobrali in naplenili toliko žita, kolikor so ga mogli seboj odnesti u ogerska skrivališča. Slovenci so morali Obrom vse storiti, kar so ti od njih zahtevali. Zlasti pa so jim morali pomagati u vojski soper izhodno rimsko cesarstvo in soper Langobarde. Te sužnosti je bil rešil Slovence hrabri kralj *Samo*. Nad trideset let (627—662) živeli so mirno pod njegovo modro vlado in vsi drugi sosedje so spoštovali slovanske meje.

Med tem so bili osnovali *nemški Franki* mogočno državo na Francoskem. Njih kralj *Karol Veliki* premaga l. 774 langobarško kraljestvo in se približa tako Slovincem. Takratni oglejski patrijarh Paulin II. pozove Karla Velikega, naj premaga tudi Slovence, da jih bode mogoče pokristjaniti. In res, u malo časa (778—790) podverženi so bili

frankovski oblasti vsi Slovenci, ki se neso mogli uspešno meriti s tako velikim, bojevitim narodom. Kmalu potem je Karol tudi Obre popolnoma ukrotil (l. 795). K uničenju tega ljudstva pripomogli so nemalo *Hrvati*, ki so se bili (kakor *Serbi*) skoro za Slovenci (610—620) na naši jugo-izhodni strani naselili.

Takrat se je *spremenilo* vse življenje Slovencev. Po nemški pravici bili so kralj in njegovi vojvode neomejeni gospodarji tiste zemlje, katero so si z mečem pribojevali. Ker pa neso mogli ti sami oskerbovati tako ogromnih posestev, porazdelili so jih med svoje zveste plemiče, viteze in grofe, ali pa so jih za svoje dušno izveličanje darovali cerkvam in samostanom. Poprejšnji lastniki so izgubili skoro vse pravice do svojega zemljišča, Le obdelovati in uživati so je smeli kakor *najemniki* novih gospodarjev, katerim so morali rabotati in desetino plačevati. Novo obdarovani plemiči so prišli u deželo in sezidali na oddeljenem posestvu terdne gradove, iz katerih so strahovali in mučili svoje najemnike, na pol sužne slovenske kmete.

Franki so Slovence tudi *pokristjanili*. Poprej so bili ti malikovalci, molili so *solnce*, njegovo gorkoto in svetlobo, ki oživlja vse stvari in jim pomaga rasti. Zraven tega so si mislili še več drugih bogov in duhov: dobre so častili, hudih so se pa bali in skušali odverniti njih kazen. S pomočjo Frankov poslal je oglejski patrijarh med Slovence duhovnov, ki so jim razlagali Kristov nauk. Ali Slovenci so bili terdovratni in neso veliko zaupali tujim duhovnom, ki neso dobro znali njih jezika. Vedeli so, da so jim tujci oduzeli slobodo in zato so le počasi sprejemali njih vero. Ko so bili nekateri Slovenci že kristjani, a drugi še malikovalci, unela se je kervava vojska med obojimi. Zadnjič so bili malikovalci premagani

in kristjanstvo se je vedno bolj uterdilo. Ko se Slovenci spoznali, koliko dobrot ima Kristova vera, postali so najgorečnejši kristjani.

Novo pridobljene dežele je Karol Veliki po svoje uredil in prestrojil. Razdelil jih je u več okrožij, ki so se imenovale *grofije*. Vsako tako okrožje je vladal u kraljevem imenu grof kot državni uradnik. Na Goriškem so bile tri take grofije: tolminska (z Idrijo), solkanska (z goriško okolico in severnim robom Krasa) ter oglejska (obsegajoča vso goriško - furlansko nižino). Goriško in Furlansko se je štelo pod Karlom samo za jedno deželo, spadajočo k italijanskemu kraljestvu. L. 952 pa loči nemški cesar Oton I. vse Beneško in Goriško od Italije ter je pridruži vojvodini *koroški*, h kateri je spadalo takrat tudi Štajersko, Kranjsko in Istra (razen nekaterih obmorskih mest). Tako je ostalo Goriško u zvezi s Koroškim do l. 1001—1077.

Na mesto zatertih Obrov naselili so se bili na Ogerskem *Madjari* ali *Ogri*. Ti so bili iz početka ravno tako divji, kakor njih predniki Huni in Obri. Hodili so ropat na vse strani, zlasti pa u Italijo. Na potu tjadole morali so skozi našo deželo in pri tej priložnosti so pridno ropali in razdirali (tako n. pr. samostan sv. Ivana pri Timavi). Pa tudi Nemško so radi obiskovali, dokler jih ní cesar Oton I. strašno potolkel na leškem polju (pri Augsburgu l. 955). Odtisnil jih je ob srednji Dunavi nazaj ter jim oduzel nekoliko dežele, iz katere je naredil *mejno grofijo* (marko) u obrambo državne meje proti Madjarom. Ta grofija je dobila ime „*Izhodna krajina*“ pozneje pa *Ostariki* in iz tega je nastalo ime *Austrija*. Cesar Oton II. je izročil to krajino *Leopoldu Babenberškemu* (l. 976) in tako položil temelj našemu cesarstvu.

Goriško pod oglejskimi patrijarhi.

Ozrimo se zopet u stari Oglej. Tu so vladali sveto cerkev škofi nasledniki sv. Mohorja in Jelarja. Oglejska škofija, ustanovljena po sv. Marku, bila je zelo imenitna. Zato so se začeli njeni pastirji s časom imenovati *nadškofi* in s Paulinom I. († 569) celo *očaki* ali *patrijarhi*. Odkar je bil Atila Oglej razdejal, stanovali so patrijarhi navadno (zavljjo večje varnosti) na Gradu. L. 579 začeli so se zato imenovati „patrijarji Nove Akvileje“ (t. j. Grada). Grad pa je spadal takrat še vedno k izhodnorímskemu cesarstvu (in kmalu pozneje pod Benetke), zato se je moral patrijarh ravnati po željah izhodnih cesarjev. U Ogleju pa so imeli Langobardi svoj upliv in tako porabita obe stranki l. 606 (po smerti patr. Severa) nek verski prepir ter izvolita vsaka svojega očaka. Od takrat sta bila *dva patrijarha*, jeden na Gradu, a drugi u Ogleju. Grajski je bil večinoma zvest rimskemu papežu in zato mu je ta poterdil naslov patrijarha. Oglejski pa se ní hotel u vsem podvreči papežu in veljal je dolgo časa za razkólnika. Ali tudi ko se je ta s papežem sprijaznil (l. 698) ostala sta še vedno oba patrijarja. Oglejski je zapovedoval škofom po suhem, grajski pa obmorskim in isterskim. Ta se je preselil pozneje u Benetke in še dandanašnji imajo onde lastnega patrijarha.

Oglejska nadškofija je bila zelo obširna. Na severu je bila Drava njena meja in tako je obsegala skoro vse

Slovence po Primorskem, Kranjskem, dolenjem Štajerskem in južnem Koroškem. Na Beneškem je spadalo pod Oglej vse Furlansko in še nekaj far bolj proti zahodu. Višo (metropolitansko) oblast pa je imel patrijarh nad sedemnajstimi škofi. U primeri s to duhovno oblastjo naraslo je bilo tudi svetno premoženje oglejske cerkve in njenih predstojnikov patrijarhov. Že Karol Veliki je bil daroval patrijarhu oglejsko okolico, naj jo oskerbuje u prid svoje cerkve. In kadar je pozneje kak plemič umerl, zapustil je del svojega posestva cerkvi, da bi ona molila za njegovo dušo. Tako so delali posebno čedajski vojvode, langobarški kralji in nemški cesarji. Zlasti poslednji so darovali mnogo posestva oglejski cerkvi, da bi si sprijaznili patrijarhe in si jih pridobili kakor svoje zveste zaveznike na italijanski meji. Pogosto so tako uplivali na patrijarhovo izvolitev, da je prišel kak njih sorodnik in prijatelj na patrijarški prestol. Zato je bilo mnogo patrijarhov iz koroške vojvodske rodovine, ki so navadno darovali mnogo svojega rodovinskega premoženja cerkvi.

Tako je mogočno naraslo posestvo oglejskih patrijarhov. Na jednaki način je prišlo tudi Goriško pod Oglej, ko je cesar Oton III. l. 1001 podelil patrijarhu Janezu IV. *polovico okrožne grofije solkanske* (z glavnim gradom Solkan in krajem Gorico). Drugo polovico pa je daroval cesar furlanskemu grofu *Verihenu* (Varijentu). Tako je prišla goriška okolica na pol u last oglejskemu patrijarhu, na pol furlanskemu grofu. Pozneje prepusti patrijarh vso svojo polovico solkanske grofije naslednikom grofa Varihena kakor odškodnino za cerkveno braniteljstvo. Grofija toliminska je spadala takrat pod Čedad in bila tore lastnina patrijarhova, kakor gospodarja čedajskega. Tudi po Vipavi, Krasu in Istri je imela oglejska cerkev svoja prosestva.

Kralji in cesarji so oprostili cerkvene podložnike vsega državnega davka. Vse, kar so bili poprej cesarju dolžni, plačevali so od zdaj naprej patrijarhu. Cesar Oton I. podeli l. 966 škofom grofovske pravice. Usledi tega dobijo patrijarhi pravico soditi vse svoje podložnike in nalagati jim kazni. L. 1027 je cesar patrijarhu očitno priznal, da u njegovi deželi nemata furlanski grof in koroški vojvoda nič več zapovedovati in utikati se u patrijarhovo vlado. Vendar je ostal patrijarh po imenu še odvisen od koroškega vojvode do l. 1077. Tedaj pa je izročil cesar Henrik IV. patrijarhu *Sighardu* vso grofijo furlansko (z Goriškim), potem istersko in kranjsko grofijo (kateri so pa patrijarhi kasneje izgubili), ter ga imenoval *deželnim knezom* nad temi zemljami. Patrijarh je bil sedaj kakor vojvoda, cesarjev drug in najviši gospodar izročениh dežel. On je dobival od njih vse vladarske dohodke, n. pr. carino (colnino), mitnino, globe, davek od lova, ribarenja i. t. d. Kakor vsi drugi samostojni knezi smel je patrijarh tudi lasten denar kovati. Cesarju je bil le zvestobo dolžan, kakor najvišemu med vojvodami. Kadar je cesar po Italiji potoval, moral se mu je patrijarh osebno pokloniti, drugače je pošiljal le svoje poslanca na Nemško.

Patrijarhi so tista posestva, katera so bili dobili u dar za oglejsko cerkev, razdelili med niže plemiče, svoje cerkve in samostane. Tako so n. pr. darovali vso cerkveno desetino po Tolminskem cerkvi u Čedadu, mnogo krajev po vsem Goriškem pa *rozačkemu* samostanu (Rosazzo med Korminom in Vidmom). Gradove pa, katere so bili patrijarhi ali u dar dobili, ali sami sezidali, darovali so z bližnjo okolico svojim zvestim plemičem (za vse njih moške naslednike). Zato so morali ti patrijarhu obljubiti zvestobo in pokorščino. Dolžni so bili izročene gradove varovati pred sovražnikom in skerbeti za obdelovanje zemljišča

okoli njih. U vojski so morali patrijarhu pomagati sè svojimi oboroženimi hlapci. Opravljali so pa še druge službe na patrijarhovem dvoru ter morali škerbeti za njegov živež in vse njega potrebe. U patrijarhovem imenu so sodili manjše pravde med sebi podložnimi kmeti.

Imenitnejši plemiči so bili vedno okoli patrijarha, spremljali ga o slavnostih in stregli mu pri velikih pojedinah. Taki plemiči so se imenovali patrijarhovi *dvorniki*. Pervi med njimi je bil dvorni *kamornik*, ki je varoval patrijarhove sobe in zaklade; potem dvorni *točaj*, ki je natakal prvo čašo pri gostijah; dvorni *maršal*, ki je nadzoroval konjske hleve in nosil prapor pred patrijarhom; in slednjič dvorni *stolnik*, ki je skerbel za patrijarhovo kuhinjo in namizno posodo. Najimenitnejši patrijarhovi dvorniki so bili zunanji knezi, ki so imeli kako posestvo u patrijarhovi vojvodini. Gledé na ta posestva morali so se tuji knezi klanjati patrijarhu in u znamenje svoje odvisnosti pošiljali so mu vsako léto po dva jastreba. Taki knezi so bili med drugimi tudi *vojvode avstrijski*.

Nasledniki avstrijskega grofa Leopolda Babenberškega razširijo počasi svojo deželico proti izhodu do Morave in *Litave*, kjer je še zdaj meja med Austrijo in Ogerskim. Tako pomnoženo grofijo pouzdigne cesar Friderik I. l. 1156 u *vojvodino*. Pervi avstrijski vojvoda je bil Henrik II., ki je postavil svoj dvor na *Dunaju*. Njegov sin Leopold V. je pridobil l. 1192 tudi vojvodino Štajersko (gorenjo). Zapustil mu jo je bil zadnji štajerski vojvoda Otokar VIII. († 1192). K Štajerskemu pa je spadalo tudi mesto *Pordenone* z okolico na Furlanskim. (Koroški vojvode so je bili zapustili l. 1122 Štajercem). Ker je ležalo to mesto u patrijarhovini, zato so bili avstrijski vojvode patrijarhu zvestobo dolžni in bili so tore njegovi dvorniki.

Oglejski patrijarhi neso vladali samovoljno svoje vojvodine. Navezani so bili na sklepe škofovskega *kapitula* u Ogleju in furlanskega *deželnega zbora* u Vidmu. Oglejski kapitul je štel petdeset kanonikov, ki so imeli (u prvih časih) pravico voliti novega patrijarha in vladati deželo, kadar je bil prestol prazen. Kapitul je imel veliko oblast ne le u cerkvenih, temveč tudi u posvetnih stvareh, in je večkrat nasprotoval patrijarhu. U furlanskem zboru so sedeli vsi plemiči, opati in župniki, pozneje tudi poslanci mest in občin. Ti so skerbeli za deželno varnost, napovedovali vojsko in sklepali mir, poterjevali nove postave ter določevali velikost davkov.

Patrijarh je imel tudi svoje namestnike, ki so mu pomagali vladati. Duhovni namestnik je skerbel za cerkvene stvari, posvetni pa je imel sodstvo u svojih rokah. U vojski je nadomestoval patrijarha *generalni kapitan*, ki je vodil patrijarhove vojake. Najvažnejši pa je bil *branitelj* ali *zagovornik* oglejske cerkve. Ta je imel dolžnost braniti vse cerkve in samostane u patrijarhovini, ter varovati njih posestva pred vsakim napadom. U patrijarhovem imenu je hodil ob določenem času po deželi, ter sočil pravde in prepire po glavnih krajih pod milim nebom. Zato je dobival primerno odškodnino u blagu in denarju. Ali branitelji so mnogokrat stiskali in zatirali cerkve, da so s tem razširili svojo oblast in pomnožili svoja posestva. Braniteljstvo oglejske cerkve so opravljali skoro ves čas *goriški grofi*.

Med najminenitnejšimi patrijarhi moramo omeniti u prvi versti *Popona* 1019—1045 (grofa trebanjskega s Koroškega). Ta je bil krepek in moder vladar, ki si je najbolj prizadeval, da bi pridobil oglejski cerkvi nadoblast nad grajsko. Tekmovanje med tema dvema trajalo je namreč še vedno in ker se ni mogel prepir z lepa poravniti,

posluževali so se u tistih sirovih časih nasilnih sredstev. Popon je udaril dvakrat nad Grad ter ga oplenił, razdjali in žažgal. Pobral je ves lišp in ostanke svetnikov po grajskih cerkvah ter prenesel u Oglej. Ker je bilo to mesto med časom že jako razpadlo, pouzdignil ga je zopet, odstranił razvaline podertih hiš ter olepšal ulice in terge. Prenesel je tudi svoj sedež iz Čedadu zopet u Oglej (l. 1027), sezidal veličastno palačo za patrijarhe ter pozidal z nova krasno cerkev Matere božje (l. 1031). Dalje je prestrojil stolni kapitul, zvišal število kanonikov ter jim podelil bogata posestva u okolici oglejski. Jednako je obnovil in obdaroval tudi samostan benediktincev u *Belinji* ter samostan benediktink u *Monastiru*.

Patrijarh *Ulrik I.* (1085—1121), iz koroške vojvodske rodovine, je sedel največ časa na patrijarškem prestolu in pridobil mnogo posestev svoji cerkvi. Tudi on je skerbela najbolj za samostane (n. pr. štivanski) in pouzdignil *rozočki* u opatijo. — *Pilgrim I.* (1132—1161) je bil velik prijatelj nemškemu cesarju in dobil od njega mnogo koristij za svojo deželo. Za njegove vlade začeli so veliki prepiri z goriškimi grofi, ki so terpeli nad dvesto let. Ker se patrijarh ni hotel udati, ujel ga je goriški grof ter odpeljal u zapor u Gorico. Po prizadevanju sosednjih knezov bil je patrijarh izpuščen in grof mu je moral dati odškodnino za storjeno nečast. — *Ulrik II.* (1161—1182) je hotel siloma Grad uzeti Benečanom. L. 1180 sklenili so mir med Oglejem in Gradom tako, da je prvi obderžal nadoblast nad vsemi škofi po suhem in u Istri.

Patrijarh *Volfker* (1204—1218) bil je zelo pobožen mož, deržal bolj s papežem, nego s cesarjem, in obiskal sveto deželo še pred svojo izvolitvijo za patrijarha. Ker je tudi mimo Ogleja hodilo mnogo romarjev u Palestino, ustanovil je *Volfker* u Kamarčiju (S. Nicolò di Ruda)

prenočišče ali hospicij ter ga izročil u varstvo vitezom sv. Ivana. — *Bertold* (1218—1251) iz imenitne tirolske rodovine, bivši škof u Kaloči na Ogerskem, naselil je koj u začetku svoje vlade *Nemškorutarje* na Tolminsko. Ti so bili prišli iz bistriške doline na Tirolskem in patrijarh jim je podelil nekaj predpravic. Ob času Bertoldove vlade nadlegovali so deželo potresi, kobilice, kuga in lakota (1222—1245). Patrijarh si je mnogo prizadeval, da bi olajšal veliko revo in nesrečo. On je prenesel za stalno patrijarški sedež u Videm (1236).

Patrijarh Bertold je bil zadnji krepki vladar, ki je imel še splošno veljavo doma in na tujem. Po njegovi smerti pa so začeli veliki prepiri med domačim plemstvom. To plemstvo je bilo prece sirovo, divje, bojovito in med seboj sovražno. Ker ní moglo svoje bojaželjnosti nasiti proti zunanjim sovražnikom, začelo se je med seboj napadati in pobijati, da je bilo groza. Vse ceste so bile nevarne pred ^{voj. vid} njim in sosednji knezi, ki so dobivali potrebno blago skozi patrijarhovino, zahtevali so od patrijarha, naj skerbi za cestno varnost. Ali ker patrijarh ní mogel tega storiti, posedel je avstrijski vojvoda Rudolf *Vencon* ob Taljamentu (l. 1361). Pri tem je zopet jeden del plemstva deloval soper splošno domovino, kakor se je navadno jedna stranka vedno družila sè zunanjim sovražnikom ter pospeševala njegove namene. Mesta so držala navadno skupaj proti plemstvu; ali mnogokrat so se tudi ona kervavo med seboj razperla. Ob takem slučaju bila je cela dežela uznemirjena. Brat se je uzdignil soper brata, sin soper očeta, ter celo ženske in otroci so se udeleževali boja.

To notranjo razcepljenost znali so *zunanjí sovražniki* dobro porabiti za svoje sebične namene. Na izhodu so stiskali patrijarhovino goriški grofi, na zahodu pa

mesti Treviž in Padova. Ali najhujši teh sovražnikov so bile *Benetke*. Te so bile malo po malem ves zahodni del Istre patrijarhu oduzele in potem sklenile patrijarhovino popolnoma zatreti. To jim je bilo tem lože, ker se je bilo ljudstvo nasitilo nestalne patrijarške vlade, ter izgubilo vse spoštovanje do svojih cerkvenih vladarjev (zlasti odkar ti neso več u deželi stanovali). Zato se ljudstvo ni skoro čisto nič upiralo, ko so Benetke s pomočjo izdajskega plemstva posedle skoro vso patrijarhovino med leti 1410 in 1420. Tako je prenehala slavna patrijarhova vojvodina. Časovne razmere so se bile spremenile, kupčija je nastopila druga pōta, svet ob morju začel se je poniževati ter voda u celino siliti in celo reke so spremenile svoj tok. (Soča ni tekla več pod Dolom u Timavo, nego obernila se je bila okoli Krasa ter oprejela Ter z Nadižo, ki sta popreje mimo Ogleja u morje derla.) S tem oklepamo tore važno dobo u naši zgodovini.

Goriško pod lastnimi grofi.

Ali vsa nekdanja patrijarhovina ni prišla pod Benetke. U oglejski okolici pustili so Benečani patrijarhu navidezno vlado, Tolminsko pa se je bilo združilo z *goriško grofijo*. Ta je nastala iz dežel, ki so nekdanj spadale k patrijarhovini. Pervi goriški grof sme se imenovati oni *Verihen*, kateremu je bil cesar Oton daroval l. 1001 polovico goriške okolice. Ta grof je imel svoja glavna posestva na Furlanskem (med Taljamentom in Stelo) ter bil tudi vladar u Istri. Ko je umerl (krog l. 1030) zapustil je vse svoje imetje na Goriškem (in morda še več na Furlanskem) svoji hčeri *Jadmudi*, omoženi z mladim sinom koroškega vojvode, z *Markvardom III.* Epenštajnskim. Ta je prišel na svoja nova posestva in pridobil si od patr. Popona braniteljstvo oglejske cerkve. Za trud in odškodnino te nelahke službe prepustil mu je patrijarh beržkone svojo polovico Goriškega. Markvard je sezidal na prijaznem goriškem hribu svoj grad in po njem se je začel imenovati „grof goriški“ (po letu 1030).

Markvard si je znal pridobiti njegovemu očetu uzeto vojvodstvo koroško in tedaj (l. 1073) je izročil goriško grofijo svojemu mlajšemu sinu *Henriku*. Ta je postal l. 1077 tudi mejni grof isterski in si pridobil u tej deželi mnogo posestev. U zvezi sè svojim bratom patrijarhom Ulrikom I. obdaroval je bogato rozački samostan in z njegovim dvolenjem je združil svoja isterska posestva

z goriškimi. Ta posestva so obsegala podgrajski in černigrajski (Schwarzenegg) okraj, kakor tudi okolico postojnsko-planinsko. (Notranjsko se je prištevalo takrat k Istri). Med kraško-istarskim in goriškim delom grofije ležala so posestva *Devincev*, raztezajoča se kakor širok pas od Gabrij na Vipavi mimo Devina, Brestovice, Gorjanskega, Šenpolaja, Repna, Tomaja, Štorij, Senožeč, Prema i. t. d. tjadoli do Reke. Devinci so bili mogočni gospodje in so le mimogrede priznavali nadvlado goriških grofov.

Tudi Henrik je postal l. 1090 koroški vojvoda in zato je izročil Goriško in Istro svojemu sorodniku *Henriku* iz rodu *bistriško-lurnskih* grofov. Ti grofi so imeli svoja posestva ob gorenji Dravi, t. j. u bistriški dolini na Tirolskem in si pridobili zraven še grofijo lurnsko na gorenjem Koroškem (l. 978). Po teh krajih so takrat še sami Slovenci stanovali. Pokolenski oče bistriško-lurnskih grofov bil je (kolikor znano) sv. *Otvin*. Ta pobožni mož je bil potoval u sveto deželo in povernivši se domov živel je skozi sedemnajset let kakor menih. Ustanovil je samostan sv. Jurja ob Dolgem jezeru na Koroškem in po svetem življenju umerl krog l. 1008. Zapustil je mnogo otrok, ali samo od najstarejšega sina *Engelberta* so znani moški nasledniki. Njegov srednji sin je bil tu omenjeni Henrik, prvi goriški grof iz bistriško-lurnske rodovine. Prišel je na svoja nova posestva in začel stanovati na goriškem gradu. Njegov nečak *Majnhard I.* je nadaljeval rod goriških grofov (po l. 1102) in podedoval tudi bistriško-lurnska posestva, ki so ostala vedno združena z goriško grofijo.

Kakor vse tedanje viteštvo, bili so tudi goriški grofi terdega serca in železne pesti. Največ jim je veljala sirova moč in zato so ljubili lov, bojne igre in sploh vojsko. O slovesnostih so vabili svoje in vse sosednje viteze u Gorico ali na kak drugi dvor, da so se onde ž

njimi borili. Ob takih priložnostih so pouzdigovali goriški grofi mlade plemiče u viteze. To se je tako zgodilo, da je udaril grof klečečega plemiča trikrat z mečem na pleča in ga naredil viteza u imenu Boga, sv. Jurija in sv. Mihela. Gospe so mu potem obesile zlato verigo okoli vratu, opasale mu pozlačen meč in tako opravljen je ustal novi vitez, prisegel na sveti evangelij (da bode branil sv. vero in slabotno človeštvo) ter zamahal z mečem na vse štiri strani sveta. Potem so začele bojne igre. Trobentači so vabili ljudstvo na borišče in glasniki so oznanjali imena vitezev, ki se bodo skušali. Ko je bilo vse pripravljeno, zatrobi jeden u rog in borenje se je začelo. U železju okovani vitezi skušali so na več načinov jeden drugega premagati. Zlasti imenitno je bilo svojega nasprotnika sè sulico u sredo ščita tako zadeti, da je s konja na tla padel. Okolistoječe ljudstvo, zlasti plemenite gospe, oserčevale so borilce s prigovarjanjem, miganjem in raznimi znamenji. Zmagovalca so pozdravljali s tisočernimi klici. Glasniki so trobeče razglašali njegovo ime. Najimenitnejša gospa mu je položila venec na glavo in izročila darilo, ki je bilo za zmagovalca namenjeno. Za tem je sledila velika gostija, pri kateri je sedel zmagovalec na prvem mestu. Povsodi ga je obdajala slava in blišč, povsodi so prepevali pesni njemu na čast.

Take slovesnosti napravljali so goriški grofi mnogokrat. Za večo svečanost skerbelo je mnogobrojno *plemstvo*. Po staronemški šegi delili so tudi Goričani svoje gradove in posestva zvestim plemičem in ti so jih morali za to povsodi spremljati, jim pomagati (zlasti u vojski) in streči. Taki odvisni plemiči so bili: gospodi vipolžanski, flojanski, višnjevški, pevmski, solkanski, podstranski, vogerski, renški, dornberški, rihenberški, vipavski, černigrajski in podgrajski, potem po Krasu in Istri devinski, premski, postojnski,

planinski, bobanski i. t. d. Veliko množino plemičev so imeli Goričani tudi na Furlanskem, Koroškem, Štajerskem in Tirolskem. Izmed teh so volili svoje dvornike (kakor patrijarh) ter jemali svoje namestnike in pomočnike (tajnika, zakladničarja in naddvornika). Najimnitnejši grofovski uradniki so bili *oskerbniki* čez manjše okraje, zlasti čez gradove z njih okolico. Poleg oskerbovanja dohodkov morali so tudi soditi manjše pravde. Oskerbniki so bili podložni *glavarjem*. Za goriško okolico in Kras stanoval je glavar u Gorici, za furlanska posestva pa u Belemgradu ob Taljamentu.

Iz početka so bili goriški grofi od patrijarha *odvisni* kakor od svojega deželnega kneza. Patrijarh Pilgrim podelil jim je l. 1135 stalno *braniteljstvo* oglejske cerkve. U odškodovanje za svoj trud uživali so patrijarhovo polovico goriške grofije. Razen tega pa so dobivali še mnogo dohodkov ob sodnih dnevih po deželi. To svojo oblast so skušali goriški grofi vedno tako rabiti, da so kolikor mogoče za se pridobili. Iz tega so nastali mnogoteri prepiri in celo vojske s patrijarhi, ki so se navadno udajali Goričanom, samo da so mir ohranili. Grofi so se okoristovali tudi od generalnega *kapitanstva* na Furlanskem, katero so jim patrijarhi navadno izročevali. Če so tore u vojski sè zunanjim sovražnikom oteli kako patrijarhovo mesto, ohranili so je po sklenjenem miru za se in še le po dolgem obotavljenji bili so učasi prisiljeni izročiti je svojemu pravemu gospodarju.

Ko so bili goriški grofi na tak način zadosta močni postali, izvili so se popolnoma patrijarški oblasti. L. 1231 je priznal nemški cesar vsem posvetnim knezom *deželsko oblast* ali vojvodstvo. Od tedaj so postali goriški grofi deželni knezi, kakor poprej patrijarhi in imeli so tiste pravice, kakor oni (n. pr. denar kovati, postave dajati,

vse davke in dohodke pobirati, vojsko napovedovati in mir sklepati). Od nemškega cesarja so bili le malo odvisni, le toliko da so ga priznavali za svojega verhovnega gospoda, da so se mu poklanjali o nastopu vlade in sprejemali iz njegovih rok oblast vladati svoje dežele. Pač pa so bili za svoja posestva na Furlanskem (med Stelo in Taljamentom) patrijarhu dolžni zvestobo in pokorščino (ter potem Benečanom, ko je patrijarhova oblast prenehala). Zaradi knežje oblasti goriških grofov imenuje se naša dežela še dandanes „poknežena grofija“.

Goriški grofi so bili imenitni knezi. Sprijaznili in zvezali so se bili z najimenitnejšimi rodovinami tedanjega časa, celo s kralji in cesarji. Da bi bolj pomnožili svoja posestva, ženili so se le s takimi groficami, ki so jim prinesle kak grad ali mesto za doto. Radi so posejevali zadolženim knezom denarjev, toda morali so jim ti zastaviti kako posestvo. Ker je pa zastavljevalec navadno ni nikoli rešil, ostalo je zadnjič Goričanom.

Na tak način in u bojevanju s patrijarhom množili so goriški grofi vedno svoja posestva. Že zgodaj so skušali razširiti svojo oblast čez furlansko nižino in Tolminsko. Tako so si pridobili *Ločnik* z lepim delom Bèrd (za stalno 1250—1254), *Faro* z okolico (1216), *Kormin* (1260—1274), ter počasi si osvojili ves sodnijski okraj gradiščanski in korminski (razen mejnih vasij u merniški in dolenjki županiji). *Červinjanski* okraj in *teržiška* okolica sta bila ostala patrijarhu in prišla l. 1418 pod Benetke, ki so imele že poprej Grad z obmorjem. Le u oglejski okolici so bili pustili Benečani na videz nekoliko oblasti patrijarhu. Tudi po Tolminskem (z Bolškim) so goriški grofi zelo hrepneli in ga večkrat napadali, ali za stalno so si je pridobili še l. 1410. Takrat je spadala k Tolminskemu še vsa okolica nemške Idrije, kder je bil našel (l. 1490) nek kmet živo

srebro. Nasproti pa so bili u beneški oblasti Livek, Breginj in Logi. Od sedanje goriške grofije je tore spadalo pod njene grofe le 2231 □ Km, dasiravno so bila njih druga posestva še jenkrat tolika. Pod lastnimi grofi je bilo Goriško razdeljeno na sledeča *oskerbništva*: Tolmin, Gorica, Rihenberg, Dolenji Kras, Černigrad (s podgrajsko okolico) in Planina, ter Belgrad in Latisana na Furlanskem.

U goriški grofovski rodovini je bila navada, da so vsi bratje (navadno dva ali trije) skupno vladali, ne da bi bil imel starejši posebne prednosti pred mlajšimi. O prvih grofih znano nam je le malo in še to malo se većinomoma ne tiče Goriškega. Še le Majnarda I. unuk *Majnard II.* (1190—1220) obernel je svojo skerb na Goriško in prece razširil svoja posestva u bojih s patrijarhom Ulrikom II. Pervi imenitnejši goriški grof je bil Majnard III. (1220—1258), ki se je začel kneza imenovati. Po svoji materi je podedoval *grofijo Pazin* u Istri in *slovensko stran* na Dolenjskem; po svoji ženi pa skoro vse *Tirolsko* (l. 1254). Njegova sinova sta si razdelila to veliko posestvo (1267—1272). Starejši (Majnard IV.) preuzel je *Tirolsko*, ter si kmalu potem pridobil (l. 1286) še vojvodino Koroško.

Da je bil Majnard III. jeden najimenitnejših knezov, vidi se tudi iz tega, ker ga je bil cesar Fridrik II. postavil za svojega namestnika na Štajerskem. Ob istem času je bil namreč umerl avstrijski vojvoda *Friderik II. Bojeviti* (1230—1249), zadnji iz rodovine Babenbergov. Cesar je preuzel izpraznjeni vojvodini (Avstrijsko in Štajersko) u svoje oskerbništvo in ji zaupal svojim namestnikom. Po cesarjevi smerti (1250) pa se polasti Avstrijskega *češki kralj Otokar II.* in Štajerskega *ogerski kralj Bela IV.* Toda l. 1260 prepodi Otokar Belo in mu uzame tudi Štajersko. Verhu tega podeduje in si pribojuje Otokar

l. 1268 še Koroško, h kateremu je spadal velik del Kranjskega. Tako je češki kralj pervikrat združil skoro vse stare avstrijske (t. j. nemško-slovenske) dežele. Tudi oglejski kapitul podal se je bil pod njegovo varstvo in sprejel od njega imenovanega kapitana (l. 1273).

Po smerti Majnarda III. sta (do razdelitve l. 1272) skupno vladala vsa goriška posestva *Majnard IV.* in *Albert II.* (1258—1304). Majnard si je pridobil velike zasluge za avstrijsko hišo. Ko ni bilo na Nemškem nekaj časa pravega vladarja, predlagal je Majnard nemškim knezom, naj si izvole *Rudolfa Habsburškega* za svojega cesarja. To se je tudi zgodilo l. 1273 in Majnard je ostal velik prijatelj novemu cesarju. Pomagal mu je u vseh vojskah, zlasti pa soper Otokarja Češkega. Rudolf je zahteval od tega, naj izroči avstrijske dežele zopet nemškemu cesarstvu, kamor so poprej spadale. Ker Otokar ni hotel slušati, napovedal mu je Rudolf vojsko in potolkel ga popolnoma u strašni bitki na *moravskem polju* blizu Dunaja (l. 1278). Usledi tega je pridobil Rudolf avstrijske dežele ter jih izročil svojemu sinu *Albrehtu*. Grofu Majnardu pa je za njegovo pomoč prepustil vojvodino Koroško (1286), ki je bila tako združena s Tirolskim. Pa obe ti deželi sta prišli (po zamertju goriško - tirolskih grofov) zopet pod Austrijo (l. 1335 Koroško, l. 1365 Tirolsko).

Majnardov brat Albert je bil krepek vladar na Goriškem, ^{u Istri (Furlan) in Nediški} pa tudi brezobziren in grozovit nasproti patrijarhu. Podpiral je tudi on cesarja Rudolfa (u bitki na ^{1152 Koroške} moravskem polju) in njegovega sina Albrehta. Zveza med Goričani in Habsburžani se je še bolj uterdila, ko je uzel Albreht Majnardovo hčer *Elizabeto* za ženo. *Ta je postala tore rodna mati avstrijskih vladarjev.* — Najslavnejši goriški grof je bil Albertov sin *Henrik III.* (1304—1323). Pod njim je dospela goriška rodovina do

take moči in take slave, kakor nikoli popreje in nikoli pozneje. Podjetni, krepki in častiželjni grof hotel je patrijarhovino tako omajati, da bode morala u kratkem času pripasti njegovi rodovini. Od omahljivega patrijarha je zahteval, naj ga imenuje za ves čas svoje vlade generalnim kapitanom na Furlanskem. Ker se je patrijarh tega branil, združil se je Henrik z najhujšimi patrijarhovini nasprotniki. Ko se je pa zadnjič patrijarh udal in spolnil grofovo zahtevanje, prijel je ta krepko za meč in je u kratkem času ukrotil nemirne plemiče ter ustavil beneška pridobivanja po Istri. Tudi u imenu nemškega cesarja je ukrotil uporni mesti Treviž in Padovo. Zato ga je postavil cesar svojim namestnikom u Trevižu in okolici. Tu se je pokazal previdnega vladarja, ki zna ljubeznjivost družiti z ostrostjo. Tudi Tèrst si ga je bil izvolil za svojega župana (1320) in tako je zapovedoval Henrik III. od Tirolskega do Hèrvaškega.

Po smerti Henrika III. je začela *pešati* moč in veljava goriških grofov. Glavni vzrok je bil, da so skoro vsi naslednji grofi bili še mladoletni o smerti svojih starišev. Za nje so vladali njih sorodniki in tem ní bilo veliko mari za dobro gospodarstva, za razvijanje dežele. Zaradi skupne vlade nastali so veliki prepiri med grofovskimi brati, zlasti pa med njih namestniki. Uradniki so grofovske dohodke slabo oskerbovali in zato so se ti zelo zmanjšali. In ker so Goričani dajali velike dote svojim hčeram, zato je nekdam tako bogata rodovina počasi obožala. Vedne denarne stiske primorale so jo zastavljati grad za gradom, zlasti na Furlanskem. Ker se je zastavljeno posestvo redkokedaj rešilo, kerčila se je tako goriška dežela, sosebno na beneški strani.

U takih razmerah so živeli zadnji goriški grofi skoro dvesto let. Pečali so se čim dalje manje z Goriškim in

zadnji so celo navadno stanovali zunaj dežele (u Lijencu na Tirolskem). Krepak, podjeten vladar je med njimi redka prikazen. Če so poprej goriški grofi vozili patrijarhe u Gorico kakor jetnike, obernila se je zdaj stvar in patrijarh Bertrand je prihrul o božiču l. 1340 u Gorico ter uzel mesto (grada ní mogel). Na sveto rojstvo je bral mašo u svojem taboru popolnoma oborožen, ker se je bal napada. Spomin na ta prigodek ohranil se je še danes u stolni cerkvi u Gorici. Pri polnočni maši stopi namreč dijakon, ki bere sv. evangelji, pred ljudstvo in naredi z mečem križ po zraku.

U takih stiskah pomagali so *austrijski vojvode* Goričanom z denarjem in svetom. Zato je bilo med njimi veliko prijateljstvo in Goričani so podpirali vsa austrijska podjetja blizu svojih dežel (n. pr. soper patrijarha in pozneje soper Benečane). Da bi to prijateljstvo še bolj uterdili, sklepali so Goričani večkrat s Habsburžani *dedinske pogodbe*, da kadar zamro goriški grofi, pripadejo vsa njih posestva austrijskim vojvodam. Usledi take pogodbe dobili so Habsburžani že l. 1374 goriški del Istre (razen okolice podgrajske), Pivko, Postojno in slovensko stran. ^{*}Zadnji goriški grof *Lenard* (1454—1500) bil je kolikor mogoče tudi najslabejši, najomahljivejši. Ker ní mogel več svojih posestev braniti, prepustil je mnogo krajev na Furlanskem cesarju Maksu. Ko je pa l. 1500 umerl pripadla so vsa njegova posestva istemu cesarju usledi starih dedinskih pogodeb. Lenardov nadgrobno spominek se vidi u goriški stolni cerkvi. Ž njim je ugasnila bistriško - goriška rodovina brez šuma in slave, kakor izgine po natornih zakonih vsaka prikazen na svetu.

Goriško ljudstvo bilo se je že naveličalo slabotne, omahljive vlade. O svojih lastnih knezih ní mnogo vedelo,

pač pa je videlo vsaki dan hude sovražnike na svojem zemljišču. Benečani in Turki gospodovali so čisto samovoljno po deželi. Če so bili drugi grozovitnejši, bili so prvi sitnejši. Benečani so namreč porabili Lenardovo slabost in hoteli z lepa prisvojiti si Goriško. Posedli so brez upora Faro in Gradišče ter skoro vso goriško nižino. Z izgovorom, da je treba proti Turkom s terdnjavami zabraniti se, uterjevali so kraje na goriški zemlji, ter utaborili se (1471—1479) pri Ločniku, Fari, Gradišču in u bolški soteski. Grofove podložnike so prisilili, da so jim morali pri teh uterjevanjih pomagati. Po tolikih nasilstvih pozdravilo je ljudstvo z veseljem novo vlado, *nadjaje se boljše prihodnosti pod mogočnimi peruti avstrijskega orla*. Cesar Maks je poslal tri svoje namestnike s 300 konjiki na Goriško, da so u njegovem imenu preuzeli deželo. Stanovi so se poklonili cesarjevemu poslancem, prisegli zvestobo in ti so jim poterdili vse stare deželne pravice.

Goriško pod Austrijo u XVI. veku.

Austrijska deržava je bila u XIV. in XV. stoletju prece narasla. Razen prvotne dežele Austrije in vojvodine Štajerske, pridobila si je bila l. 1335 Koroško z Gorenjskim, 1365 Tirolsko, 1374 Notranjsko, Metliko in grofijo Pazin, l. 1382 *Terst*, in ko so zamerli celjski grofi (l. 1456) prišla so tudi njih posestva na Štajerskem in Dolenjskem neposredno pod Austrijo. Tako mogočni austrijski vojvode imeli so mnogo veljave pri nemških knezih in zato so bili mnogokrat izvoljeni za nemške cesarje. Od l. 1439 pa do 1806 bili so vsi nemški cesarji jedino iz austrijske rodovine. Vendar je Austrija postala *velika deržava* še le potem, ko si je pridobila kraljestvi *Ogersko-hervaško* in *Česko*. Že u XV. stoletju so bili Austrijci poskusili pridobiti si ti dve deržavi. Ali takrat sta si volili še vsaka posebnega kralja, dokler sta nazadnje poklicali poljske kraljiče za svoje vladarje. Poslednji teh česko-ogersko-hervaških kraljev je bil Ljudevik II. Njegov oče Vladislav ponovi l. 1515 stare dedinske pogodbe s cesarjem Maksom, ter se dogovori zastran uzajemne poroke med svojo rodovino in Habsburžani. Usledi teh dogovorov oženil se je Ljudevik z Maksovo unukinjo Marijo, a njegovo sestro Ano uzel je Marijin brat (Maksov unuk) *Ferdinand*, ki je postal pozneje austrijski vladar (1522) in tudi nemški cesar. Ljudevika ubijejo Turki l. 1526 na mohačkem polju in tako dobi Ferdinand pravico do

dežel svojega svaka. Češko in Hèrvaško se je tudi hitro udalo Austriji, za Ogersko pa se je moral Ferdinand še dolgo bojevati z upornim kraljem Ivanom Zapoljskim. Po pridobitvi omenjenih dežel postala je Austrija mogočna država in njena beseda je imela dolgo časa največo veljavo u Europi.

Pod to mogočno državo je prišlo Goriško po smerti svojega zadnjega grofa Lenarda. Ljudstvo, veselo te spremembe, pričakovalo je od Austrije reda in mira u deželi, ter mogočne brambe pred zunanjiimi sovražniki. Previdni cesar Maks je tudi hitro začel skerbeti za novopridobljeno deželo. Razdelil jo je u devet glavarstev: bolško, tolminsko, goriško, rihenberško, vipavsko, černigrajsko (s podkrajsko okolico), oglejsko, gradiščansko in korminsko (devinski Kras se je prišteval Kranjskemu). Verhu tega so obsegala goriška posestva na Furlanskem še pet glavarstev (Marano, Porpetto, Latisana, Belgrad in Pordenone). U vsakem okraju je vladal glavar (kapitan), ki je skerbel za sodstvo in upravo ter pobiral davke. Vsi glavarji so bili nekoliko odvisni od goriškega: ta je poterjeval njih naredbe in sodnijske določbe, ter skèrbel za mejno obrambo proti Benečanom. On je prav za prav vladal celo deželo s pomočjo *deželnih stanov*. Ti so sestajali iz plemičev, opatov in župnikov, ter poslancev mest in kmetovskih občin. Zbirali so se kakor že popreje pod goriškimi grofi, ter poterjevali nove postave, nakladali davke in skerbeli za deželno varnost. Za opravljanje navadnih poslov izbirali so izmed sebe tri ali štiri odbornike (na 4—6 let) in šest prisednikov za sodnije. Njih delovanje je bilo u deželi zelo važno in uplivno do cesarice Marije Terezije.

Ali še predno je bilo mogoče deželo urediti in jo privesti do mirnega razvitka, treba jo je bilo braniti zunanjih napadov. Dva neumorna sovražnika nadlegovala sta našo domovino u XVI. stoletju: *Turki* in *Benečani*.

Turki so bili začeli že pod zadnjim goriškim grofom obiskovati naše kraje. Ta „večni sovražnik kristjanstva“ prišel je bil u XIV. stoletju iz Azije, premagal Carigrad (l. 1453) in končal izhodnorimsko cesarstvo. Za tem je planil na slovanske deržave balkanskega polotoka, uničil bolgarsko in serbsko cesarstvo ter premagal Bosno in si podjarmil vse zemlje do Save. Iz Bosne se je vzdignila navadno vsako leto večja ali manjša četa Turkov ter se razlila po hervaških in slovenskih zemljah (zlasti po Kranjskem). Kakor nekdej Huni, Obri in Madjari. tako so razsajali sedaj Turki po naših deželah. Kamor so prišli, oropali, opleni, pomorili in požgali so vse, tako da je nastal med ljudstvom pregovor: „kamor stopi turško kopito, onde ne raste več trava“.

Kolikor je znano, prihruli so Turki pervikrat na Goriško (skozi Istro in čez Kras) l. 1469. Pripoveduje se, da so takrat deset tisoč ljudij seboj odpeljali in jih u sužnost prodali. L. 1478 je prišlo celo 15.000 Turkov, ki so najprej okoli Gorice plenili in furlansko nižino pustošili. Potem pa so se obernili za Sočo po Kanalu na Tolminsko, kjer so zastonj oblegali nekoliko časa tolminski grad. Na to so jo uderli čez Bolško na Koroško, odkoder so se povernili z bogatim plenom čez Štajersko nazaj u Bosno. Nasljednjega leta pridere zopet velika množica Turkov na Goriško in se oberne po Kanalu. Ali ta pot so jo hudo naleteli. U samotnem klancu med Ročinjem in Podseli nakopičili so bili ljudje nad potjo mnogo kamenja in ko so Turki od spodaj mimo prišli, spustili so to kamenje na nje in tako pokončali vso turško vojsko. Takoimenovani „Turški križ“ spominja še dandanašnji na ta dogodek. Tudi drugode po deželi je še mnogo krajev, ki se imenujejo „turški klanec, turška pot, turške šance“ i. t. d. U Šmarjah (in tudi drugode) so bili Turki cerkev oskrunili,

tako da se je morala l. 1482 zopet posvetiti. Da bi se vsaj nekoliko zavarovali pred tem hudim sovražnikom, postavile se občine in cerkve plačane ogleduhe, ki so morali naznanjati, kedaj se bliža deželi turška sila. Kadar se je to zgodilo, začeli so zvoniti in zažigati kresove po gorah, da so naglo opomnili tudi daljne stanovalce na pretečo nevarnost. Naše ljudstvo se je hrabro držalo proti Turku in ga marsikdaj ugnalo u kozji rog, tako da se je moral z velikimi izgubami umakniti. O tem priča še mnogo lepih pesnij in starih pripovedij.

Ob istem času, kakor Turki, začeli so tudi Benečani napadati Goriško. Tem je bilo močno žal, da je prišla tako lepa in važna dežela pod Austrijo. Mislili so, da bi morala njim pripasti, ker so oni patrijarhovi nasledniki. Pazili so tore kakor mačka na prvo priložnost, da bi se polastili Goriškega. Cesar Maks je vedel vse to in ker je znal, da Benetke ne bodo mirovale, dokler jim zob ne pokaže, napovedal jim je l. 1508 vojsko, da bi preje dokončal neizogibljivi prepir. Tako je začela *perva beneška vojska*, ki je terpela vsega vkup dvanajset let. Ali ves ta čas ni bilo velike, odločilne bitke, nego obe vojski sta se pomikali sem ter tja, ropali in plenili, ter hudo nadlegovali prebivalce.

Iz početka so Benečeni zmagovali, ker so imeli pripravljen denar in vojake, kojim je zapovedoval skušeni vojskovodja *Alviano*. Hitro spomladi 1508 premaga ta avstrijska posestva u nižini in pošlje u bolški grad posadko, da bi ne mogli Goričani dobiti pomoči s Koroškega. Potem napade Kormin in ga premaga u jednem dnevu. To je zbudilo velik strah med Goričani. Hitro so razderli most čez Sočo in oborožili stolp, ki je stal na desnem bregu. Alviano pa je hitel z 9000 možmi in 1000 konjiki proti Gorici. Jedno četo pošlje pri Zagraju čez Sočo in potem

dalje čez Vipavo (pri Sovodnjem) proti Gorici. Sam pa je prišel Podgoro, popravil razdert most, prekoračil Sočo in začel oblegati Gorico. Posadka na gradu je dvakrat odbila napad, ali ker je bila preslaba, morala se je udati 22. aprila 1508. Hitro potem premagajo Benečani tudi gradove Rihenberg, Štanjel, Vipavo in Devin. U kratkem času je bila vsa goriška grofija u benečanskih rokah. Celo Postojno in Tèrst posedli so Benečani.

Ali to je trajalo le malo časa. Cesar ní mogel pozabiti tega udarca in zapovedal je svojim zvestim, naj skerbé za osvobojenje Goriškega. In cesarski glas je našel moža, ki se je z vso močjo poprijel te naloge. To je bil *Krištof Raubar*, drugi ljubljanski škof (1493—1536). Ta mož je bil iz slavne kranjske rodovine (s Kravljeka, na Notranjskem), ki je dala slovenskemu narodu lepo število hrabrih junakov, o katerih še dandanašaji narodna pesen prepeva. Raubarji so bili tudi cesarski glavarji u Tèrstu in imeli so Postojno u najemu. Škof Raubar je bil velik prijatelj cesarjev, ki ga je rabil za svojega poslanca u Rim in na nemške dvore. U beneški vojski izročil mu je cesar skerb za prehranjenje vojakov. Ali Raubar ní le to svojo nalogo izpolnoval, nego postal je kmalu duša celi vojski soper Benečane. U njegovi glavi se je porodil velikansk načert, Benečane popolnoma uničiti in ponoviti oglejsko patrijarhovino. Da bi to lože izpeljal, pozval je zlasti slovenske dežeze, naj mu pošljejo obilno vojakov. In zares, Kranjci, Korošci in Štajerci iz celjske grofije storili so, kolikor je bilo u njih moči. Ali nemški Štajerci neso marali za Raubarjev načert ter mu neso hoteli poslati nikake pomoči. Zato se je škof britko pritoževal pri cesarju čez nje in jih dolžil, da so oni zakrivili slabi uspeh beneške vojske.

Vendar je pa domoljubno prizadevanje Raubarjevo rešilo Goriško pred Benečani. Hitro na početku l. 1509

poslal je Raubar tri kardela nad „mèrzkega sovražnika.“ Pervo je vodil *Marko Zatiški* proti Gorici. Zvijajčno je prišel skozi Bèrda za hèrbet Benečanom, jih potolkel in jim uzel Kormin. Usledi tega se je morala udati tudi Gorica (julija 1509) in na beneško vlado u tem mestu spominja le še kamnati lev na goriškem gradu. Načelnik drugega kardela, vojvoda *Brunsviški*, skušal je Čedad premagati, ali brez uspeha. Augusta meseca pa se mu podaje *Bolčani* prostovoljno in zato so bili oslobojeni davkov do francoskih časov. Za Bolčani podal se je tudi tolminski grad (3. sept. 1509). Tako je ostalo Benečanom le še Gradišče, katero so Austrijci naslednjega leta zastonj oblegali. Beneški poveljnik terdnjave (Marko Delfin) posedel je celo Vipolže in napadel Šmartno u Bèrdih, da bi pretergal zvezo med Gorico in Korminom. Ali bil je potolčen in moral se umakniti nazaj u Gradišče.

Tretje kardelo je vodil (po Raubarjevi naredbi) hèrvaški grof *Kèrsto Frangipan* (Frankopan). Ta je bil iz staroslavne rodovine grofov na Kèrku, u Vinodolu in Modrušu, katerih posestva so mejila pri Reki z devinskimi. Kèrstin oče je odgojil svojega sina u ljubezni do domovine ter sovraštvu proti Turkom in njih zaveznikom Benečanom. Kakor dorasli junak podal se je u službo vitežkega cesarja Maksa in ta ga je postavil za svojega glavarja na Krasu. U tej službi dobil je l. 1509 povelje, naj skuša Benečane u Istri odtiskati od cesarskih posestev. To svojo nalogo je po malem srečno reševal in zaporedoma zmagoval nad Benečani. Ko so ti l. 1511 iz Tèrsta udarili po Krasu proti Senožečam, povsodi ropaje in moré, napadel jih je Frangipan in popolnoma potolkel. Odtodi se je obernil junaški vojskovodja na Furlansko in uzel Benečanom Gradišče (19. sept. 1511), potem ko je bil Brunsviški celo Videm premagal. Benečani so zastonj napejali vse

svoje sile, da bi si zopet pridobili Gradišče, u katerem so bili že blizu štirideset let kakor domači. Njih vodja Grimani je začel terdnjavo še koncem istega leta oblegati po vseh bojnih umetnijah. Posadka je mnogokrat uderla iz Gradišča in planila nad sovražnikove uterditve, ter jih razderla. Odbila je hlabro tudi vse naskoke Benečanov, in ko jej pride Frangipan z novimi silami iz Gorice na pomoč, moral je Grimani obleganje popustiti ter oditi. Druge kraje u nižini (in med njimi tudi Kormin) bili se pa naši med tem zopet izgubili.

L. 1512 ^{vobe} premaga Frangipan *oglejsko* in *tèržiško* okolico ter se polasti zvijačno prevažne terdnjave *Marano* ob morju (sedem kilometrov onstran sedanje goriške meje). Benečani so hoteli po vsi sili Marano nazaj dobiti. L. 1513 pošljejo lepo vojsko in mnogo bojnih ladij pred terdnjavo, pa Frangipan je oboje potolkel in u beg zapodil. Potem se je obrnil proti Vidmu in ga tudi premagal, kakor še mnogo drugih krajev po Furlanskem. L. 1514 napadejo Benečani zopet Marano. Frangipan je hitel s Furlanskega stiskani terdnjavi na pomoč. Ali sedaj mu je bila sreča nemila. Benečani so ga zvijačno zvbali u zasedo, potem ga napadli, potolkli in ujeli s 50 tovarši (5. junija 1514). Kako so se razveselili, ko so imeli svojega največega sovražnika u lastnih rokah! Poslali so ga z velikim spremstvom u Benetke, kjer so ga potem u ječo utaknili. Zastonj je bilo vse prizadevanje njegove rodovine, zastonj tudi pritiskanje cesarjevo, da bi Benečani Frangipana zopet izpustili. Štiri leta in pol je moral hlabri vojskovodja u ječi zdihovati. Potem ga izročé Benečani Francozom in ti ga odpeljajo proti Milanu. Ali na poti se mu je posrečilo, da je ušel z dvema slugama in pobegnil proti Goriškemu. Konec l. 1519 je srečno prišel skrivej u Devin med svoje prijatelje. Cesar ga je hotel zopet imenovati

*) *Vojski l. 1514 odli. Marano*

za glavarja u Gradišću in Maranu. Ali Benečani so se ga tako bali, da so z vojsko žugali. Zato mu je izročil cesar glavarstvo u Postojni in na Krasu. Pozneje pa se je bojeval soper cesarja Ferdinanda in za Ivana Zapoljskega ter bil ubit pred Varaždinom l. 1527. *Nikula Furisio*

Za Frangipanom je vodil beneško vojsko slavni grof Nikolaj Salm. Notranje-austrijske dežele morale so žertvovati mnogo denarja za to vojsko in cesar je zastavil marsikateri grad, da je mogel plačati vojake u terdnjavah Gradišću in Maranu ter sploh ob beneški meji. L. 1521 sklenili so mir pod uvetom, da obderži vsak to, kar je bil posedel. Ali ker se neso meje natanko določile, nastajali so vedni prepiri med mejnimi sosedi. Benečani so pasli, kosili in sekali na austrijskih tleh in ravno tako so delali Austrijci na beneških. Austrijski vladarji so se vedno prizadevali te nereda odpraviti in mejo urediti, ali Benečani neso hoteli niti trohice popustiti od svojih tirjatev. Tako je ostala stvar nedoločena do srede preteklega stoletja. Goriško je bilo pridobilo u prvi beneški vojski oglejsko okolico (razen Grada z lagunami), izuzemši kraje: Strassoldo, Muscoli, Alture, Scodovacca, Mortesine, Saciletto, Perteole, Cavanzano in Campolongo, ki so ostali pod Benečijo do l. 1814. Dalje je bil pribojeval Frangipan vse kraje, ki so spadali k terdnjavi Marano (zlasti Porpetto, Nogaro, S. Giorgio i. t. d.). Nasproti pa so izgubili Austrijci u tej vojski skoro vse starogoriške kraje med Taljamentom in Stelo (zlasti Kodrojp, Latisano, Precenico, Pordenone i. t. d.). Tudi Marana polastili so se Benečani l. 1542 po nepošteni zvijači.

Na drugi strani so Turki neprenehoma žugali naši grofiji. Na Goriško sicer neso bili več priderli, ali sosednje Kranjsko in Istro so pogostoma napadali tako, da je bila nevarnost vedno pred durmi. Skoro vsako leto se je

raznašal glas, da žugajo Turki iz Istre tudi na Goriško udariti. Gledé obrambe proti temu sovražniku sporazumela se je naša dežela vselej s Kranjsko, Štajersko in Koroško. Na zborih poslancev iz vseh teh dežel ustanovili so obrambeni red in določili, koliko naj plačuje vsak za vojskine namene. Celo nepremožni in delalci morali so plačevati vsak teden po jeden vinar u bojno drnarnico. Kadar je pretila resna nevarnost, oborožili so Goričani po 200—500 strelcev ter jih poslali na hrvaško mejo (tako n. pr. l. 1520, 1532, 1539, 1552, 1578, 1592). Tudi ko so bili Turki l. 1529 celo pred Dunaj priderli in ga dolgo oblegali, storili so Goričani svojo dolžnost in pripomogli rešiti skupno domovino. Vse to pa je prizadjalo deželi silnih stroškov in marsikateri plemič je obožal u teh vojskah.

Najbolj pa je bil u zadregi skupni avstrijski vladar *Ferdinand* (1522—1564). On je potreboval mnogo denarja soper uporne Ogre in še več soper neugnane Turke. Ker uboge dežele neso mogle potrebne svote zbrati, prisiljen je bil cesar zastavljati cesarska posestva in gradove bogatim rodovinom za več let naprej. Tako je zastavil l. 1527 vse dohodke na Goriškem ortenburškemu grofu Gabrijelu *Salamanka* za 55.340 goldinarjev. Ta je gospodaril na Goriškem od l. 1527—1541. Devinski Kras, okolico černigrajsko (z goriškim delom Istre) in vipavsko zastavil je drugam in zato so bili vsi ti kraji takrat ločeni od Goriškega in pridruženi Kranjskemu. Tudi Tolminsko in Bolško je bilo drugam zastavljeno in zató sta postali ti dve glavarstvi vedno bolj samostojni ter dobivali vsa povelja naravnost od vlade u Gradcu. Le deželna meja proti Benečiji izročena je bila neposredno brambi goriškega glavarja, tako da se bolški in tolminski nesta smela utikati u ta posel. Cesar Ferdinand je začel tudi derva prodajati iz goriških gozdov (zlasti Benečanom), da bi nekoliko

*) L. 1528 in 1529 sta bili tudi na Goriško re

pomogel svojej denarnici. Ali žal, da se je začelo takrat tudi neredno sekanje, usledi česar so bili naši gozdi u malem času hudo uničeni.

Ko je bil Ferdinand rešil Goriško iz rok Salamanke, postavil mu je za glavarja grofa *Franca Turna* (1542—1569). Ta previdni in delalni mož skerbel je zelo za deželno varnost in natranje blagostanje naše grofije, tako da je počasi okrevala od velikih vojskinih ran. Ob njegovem času se je bila začela *Lutrova vera* širiti iz Nemškega tudi na Slovensko. Njeni začetnik med Slovenci je bil *Primož Trubar*, prvi slovenski pisatelj. On sam je prišel l. 1563 na Goriško in razlagal novo vero u Rubijah, Gorici in Sv. Križu. Ali le nekaj plemičev je bil pridobil na svojo stran. Prosto ljudstvo je ostalo zvesto katoliški veri in začelo romati na *Sveto goro*, kamor se je bila takrat (1539) odperla božja pot.

Za Ferdinandom je vladal Notranje-austrijsko njegov sin *Karol* (1564—1590). Za naše dežele je bila to velika dobrota, da so dobile svojega lastnega vladarja. Karol se namreč ni utikal u velike svetovne dogodke, nego skerbel je le za mir in srečo svojih dežel. Goriški stanovi so se mu poklonili in on je poterdil vse deželne pravice, kakor je bilo to navada pri nastopu vsakega novega vladarja. Sedež osrednje vlade je bil u *Gradcu* in od onde so dobivali tudi goriški glavarji svoja povelja. Karlov sin *Ferdinand* (pozneje nemški cesar 1619—1637) preuzel je vlado po svoji mladoletnosti l. 1595. On je bil zelo pobožen vladar in zatiral siloma Lutrovo vero po Slovenskem. Ob njegovem času so začeli Benečani zopet nadlegovati Goriško. Hoteli so razširiti svoje meje vsaj do Soče in zato so počeli l. 1593 tik goriške meje zidati terdnjavo *Palmo novo*. Od todi in iz Marana so neprenehoma udarjali na austrijsko zemljo ter jemali

della Torre te peljal goriške vizeze u pio mad

stanovalcem pridelke in živino. Vse pritožbe cesarskega namestnika u Benetkah bile so brez uspeha.

Poleg vseh teh neprilik nadlegovali so Goriško še *beneški beguni*. Vsakdo, ki je na Beneškem katerokoli hudodelstvo učinil, pobegnul je na Goriško in začel potikati se po gozdih in gorah ter živeti od ropanja. Takih roparjev je bilo u XVI. stoletju na Goriškem vse polno in deželni glavarji so imeli mnogo sitnosti ž njimi. Sploh je bilo vse ljudstvo takrat še zelo sirovo. Vsak plemič je imel svoje oborožene hlapce, ki so ga povsodi spremljali in mu pomagali ljudstvo tlačiti. Ti hlapci so se pa tudi mnogokrat sami med seboj stepili in nastali so tako kervavi poboji. Usledi vednih vojsk in kužnih boleznij (1532, 1542), slabih letin in lakote moglo je blagostanje dežele le počasi napredovati. Kupčija je bila mlačna, ker je imela vsaka deželna oblast navado prepovedovati izvaževanje tistih pridelkov, katere je sama potrebovala. Na morju pa so ošabne Benetke ovirale vsako kupčijo, češ da so le one za to poklicane. Po prizadevanju nadvojvode Karola popravila se je bila starodavna predelska cesta in goriški, kakor koroški stanovi so imeli skupno dolžnost skerbeti za njeno uzderževanje. To je nekoliko pouzdignilo staro občevanje med Goriškim in Koroškim. Leta 1588 so ustanovili pervikrat pošto u Gorici.

Goriško u XVII. in XVIII. veku.

Tudi u XVII. veku ponavljali so Benečani svoja nadlegovanja ob goriški meji. Vedli so se kakor bi bili oni jedini gospodarji na jadranskem morju in zato neso hoteli plačevati carine (colnîne) u austrijskih lukah. Nasproti pa so zahtevali Benečani veliko carino od austrijskih ladij, kadar so prišle u katero beneško luko. U Červinjanu, kjer bi bili morali plačevati od svojih ladij, napadli so l. 1613 naše carinske uradnike in jih prepodili. Vse take nepostavnosti so bile uzrok *drugi beneški vojski* 1615—1617.

Vojska se je začela najpreje u Istri. *Volbank Frangipan*, sorodnik slavnega Kèrsta, nabije Benečane u Tèrstu in se oberne potem u teržiško okolico ter se utabori na robu Krasa. To je Benečane oplašilo in poslali so u Gorico, da hočejo mir skleniti, če se Frangipan umakne. Ali komaj so bili Goričani grofa pregovorili, da je odšel u Senožeče, že je udaril beneški vojskovodja *Giustiniani* na Kormin, ga premagal (19. decembra 1615) in posedel vse kraje ob dolnji Soči. To je zbudilo velik strah u Gorici in težko so pričakovali austrijskega generala *Trautmansdorfa*, ki je prišel konec leta z lepo vojsko notranjeaustrijskih dežel na Goriško. Hitro po prihodu dal je uterditi višine nad Podgoro in Zdravščino, ter poslal oddelek vojakov u Bèrda, da bi mu ne prišel sovražnik za herbtom u Gorico. In res je skušal *Giustiniani*

najpreje Bèrda pridobiti. Dvakrat je napadel Št. Martin (20. januv. in 5. feb. 1616) in jedenkrat je priderl že celo do Št. Florjana, ali bil je vselej hrabro odbit in u beg zapojen od junaških prebivalcev, katere je vodilo le malo vojakov.

Med tem so se bili približali Benečani tudi *Gradišču*, katero je poveljnik *Rihard Strassoldo* u naglici oborožil in za brambo pripravil. U toliki nevarnosti poklicali so pod orožje vse moške prebivalce od šestnajstega do šestdesetega leta. U Gorici so se zbirali in od todi je pošiljal Trautmansdorf od časa do časa oddelke sè živežem u Gradišče. Terdnjava je imela na Sočo majhna vrata in skozi ta jej je dohajala pičla pomoč. U obrambo tega pošiljanja dal je Trautmansdorf sezidati male terdnjave po robu Krasa med Rubijami in Zagrajem. Med njimi je bila najvažnejša „Zvezda“, katero so Benečani večkrat zastonj napadali. 5. marča 1616 so bili začeli oblegati Gradišče. Vsak dan so pridno streljali na terdnjavo in kopali podzemeljske rove do ozidja, da bi ga sè smodnikom razrušili. Ali posadka je vse te rove uničila in hrabro odbijala sovražnikove napade. Zavoljo slabe vode pokazala se je kmalu bolezen med beneškimi vojaki. Zato je hotel Giustiniani vojsko pospešiti in Gradišče pridobiti sè splošnim naskokom (25. marča). Ali kakor vsi drugi, tako je bil tudi ta napad junaško odbit. Zato je Giustiniani obupal in popustil obleganje.

Beneška vlada pošlje še drugega vojskovodjo *Priulija*, ki je začel najpreje uterjevati Kormin in medejski hribček. Od todi je silil proti Soči. Po manjših praskah med Faro in Ločnikom morali so se Goričani popolnoma umakniti od Ločnika in Podgore na levi breg Soče. Za tem posede Giustiniani Vipolže in začne uterjevati hrib u Krojini, s katerega se je lahko streljalo na goriški

most. Trautmansdorf jo udere nad sovražnika, ga prepodi in rani Giustiniana, da je naslednjega dne u Ločniku umerl. Kljubu temu razderó Benečani goriški most (16. oktobra). Ali Trautmansdorf potolaži oplasene Goričane, postavi nov most za silo, prežene sovražnika s hribov u nižino in ga onde zaporedoma potolče.

Spomladi l. 1617 pripelje *Maradas* nove pomoči Goričanom in za njim so še vedno dohajale manjše čete. S temi začnejo avstrijski vojskovodje napadati Furlanijo 12. januarja priderejo celo do Kravljega, kjer so bili prebivalci tega zelo veseli, ter kazali neomahljivo zvestobo in udanost do Austrije. Zato pa je zapovedal beneški vojskovodja, da se morajo vsi preseliti sè svojimi družinami na ono stran Taljamenta. Že prejšnje poletje so bili Benečani razderli vas Vileš in opustošili njeno okolico, češ da so tudi njeni prebivalci Austriji prijazni. Giustinianov naslednik *Medici* je začel u marču 1617 zopet oblegati Gradišče. Skušal je tudi dvakrat Sočo prekoráčiti pri Majnici, pa bil je vselej prepojen. Ali 1. junija se mu to vendar posreči in kmalu potem premaga terdnjavo sv. Martina ter se utabori verhu Rubij. Austrijeji začnejo staviti drugo terdnjavico u rubijskem gozdu in pri tej priložnosti zadene sovražna krogla Trautmansdorfa, da na mestu umerje. Tore oba glavna vojskovodja te vojske sta bila ubita. *)

Ali Benečani neso imeli več sreče in kmalu so morali zapustiti levo soške obrežje. Vendar pa so Gradišče vedno bolj stiskali in terdnjava bi se bila morala brez daljne pomoči udati, da ní cesar mira sklenil z Benetkami (26. sept. u Madridu). 28. novembra je bil po Goriškem oznanjen mir, ki je končal brezuspešno vojskovanje. Benečani so zapustili vse avstrijske kraje s prepričanjem, da svojo domovino ljubečih prebivalcey ní tako lahko

* H. Julijan ^{ponovl.} prekoráčil Markovard, krajnski vojna

podjarmiti. Beneški vojskovodje so poročali svoji vladi, da so goriški prebivalci tako zvesto udani svoji cesarski rodovini, ka so pripravljene za njo vse žertvovati in da ní mogoče misliti, da bi se hoteli kedaj ukloniti beneškemu levu. Ali to prepričanje ní motilo Benečanov, da bi ne bili tudi pozneje nadlegovali avstrijskih podložnikov.

Kakor u političnih pravicah, tako so Benečani nadlegovali Austrijo tudi u cerkvenih stvaréh. Nekdaj tako slavni patrijarhi stanovali so po razpadu njih vojvodine u Vidmu, bili so navadno beneškega rodu in postali so popolnoma odvisni od vlade u Benetkah. Vendar so imeli pravico tudi na avstrijskih tleh (u Ogleju) stanovati. Njih cerkvena oblast in duhovska sodnija je segala še vedno do Drave (izuzemši velik del Kranjskega, za katero so bili l. 1461 ustanovili škofijo u Ljubljani). Beneška vlada je vedno ščuvala patrijarha nad Austrijo, da naj zahteva od nje svojo posvetno oblast čez Oglej nazaj in naj razširi svojo duhovno sodnijo tudi na posvetne pravde. Po tej poti so mislili Benečani najlože u svojo oblast dobiti goriško grofijo. Ali naša vlada je bila previdna in ní hotela dovoliti Benečanom prijaznim patrijarhom niti stopiti na avstrijska tla. Zato je začel patrijarh zahtevati, naj hodijo bogoslovci u Videm po blagoslove in župniki po svoje dekrete. Ali duhovščina se je začela pritoževati, da mora vedno u Videm hoditi, ker patrijarh župnike pogostoma menjuje, da je tako potovanje zelo nevarno in drago. Zato prepove avstrijska vlada, da se ne sme hoditi u Videm po patrijarhove odloke. Mesto patrijarha vladali so goriško cerkev *naddijakoni* (u Gorici in Tolminu). Višo oblast čez nje je imel papežev poslanec na Dunaju, ali pa njegov pooblaščenec, navadno terzaški škof. Ta je posvečeval duhovnike in sodil duhovske pravde. Pa tudi

naddijakoni so si lastili veliko duhovsko oblast (celo u posvetnih prepirih) in zato so prišli mnogokrat nauskriž z deželno oblastjo.

Take razmere so slabo uplivale na sveto vero in naravno življenje vernikov. Poštenost je pešala, naravno obnašanje je šlo rakovo pot in sirovost se je množila. Celo med duhovniki se je našlo malo uzglednega živjenja. Tudi cerkveno premoženje so tako slabo oskerbovali, da so nekatere cerkve popolnoma obožale. Zgodilo se je večkrat, da so kmetje pri volitvi župana, mežnarja ali ključarjev napravili velike pojedine na cerkvene stroške. Stara navada je bila (in je še zdaj po nekaterih krajih u Furlaniji), da so ključarji o procesjah in drugih cerkvenih slovesnostih delili kruha, vina in denarja med duhovnike, cerkvene strežnike in ljudstvo, da bi je spodbujali k cerkvenim opravilim. Z ozirom na to slabo gospodarstvo začela je vlada nadzorovati cerkvene račune, ali s tem je razdražila župnike. Ker so posvetne oblastnije uzele naddijakonom tudi sodstvo o nenaravnih dejanjih in ženitvanjskih prepirih, živela je goriška cerkev u vednem boju z vlado.

Da bi se odstranilo to žalostno stanje, predlagali so avstrijski vladarji večkrat papežu, naj ustanovi posebno škofijo za Goriško. Papež bi bil tudi pri volji; ali takega škofa, ki bi bil patrijarhu podložen, ní hotel cesar; samostojnega, od patrijarha neodvisnega škofa pa neso hoteli dovoliti Benečani in po njih našuntani papež. Zaradi tega so se pogajali in prepirali dvesto let med Dunajem, Benetkami in Rimom. Poslanci, pisma in odpisi romali so skoro neprenehoma iz jednega mesta u drugo. Še le u sredi preteklega stoletja se je pripetilo, da sta vladala ob istem času pobožni papež *Benedikt XIV.* in skerbna cesarica *Marija Terezija*, ki sta imela oba terdno voljo ustanoviti škofijo u Gorici. Benečani so sicer še vedno

nasprotovali in protivili se do zadnjega trenutka. Vendar prekličé papež l. 1751 oglejski patrijarhat in ustanovi iz njega dve samostojni *nadškofiji*, jedno u Gorici, drugo pa u Vidmu. Goriški meščani in cesarica Marija Terezija so darovali mnogo posestev, denarja in dragocenih stvari, da se je napravila škofija in olepšala stolna cerkev u Gorici. Tako je imenoval papež 18. aprila 1752 kot prvega goriškega nadškofa *Karla Mihela* grofa Attemsa.

Benečanom so bile tore tudi na cerkvenem polju spodletele njih nepoštene nakane. Da bi njih nadlegovanja kolikor mogoče omejil, ustanovil je cesar *Ferdinand III.* (1637—1657) iz mejnih okrajev goriških samostojno *pokneženo grofijo gradiščansko* l. 1647. Izročil jo je (proti plačilu od 315.000 goldinarjev) knezu *Ulriku Egenburgu*, pa s tem pogojem, da pripade zopet Austriji, kadar zamerje njegov rod. Knez se je moral u prvi versti zavezati, da bode varoval deželo pred beneškimi napadi in da bode u ta namen uzderževal zadostno število vojakov u Gradišču. Tako je nastala nova grofija (1647—1717), obsezajoča vso furlansko nižino (razen Kormina) in vse avstrijske kraje na Beneškem. Zaradi tega se imenuje naša dežela še dandanašnji „poknežena grofija goriška in gradiščanska“. Gradiščansko se je takrat popolnoma ločilo od Goriškega. Goričani so bili zaradi tega nevoljni in kmalu so nastali mejni prepiri. Gradišče svojih knezov, kateri so bili tudi branitelji oglejski in kovali lasten denar, nikoli ní videlo in že s tretjim knezom je zamerl njih rod. Med tem pa je skerbel za deželico glavar grof *Ulrik Turn*, ki je poljedelstvo pouzdignil, svilorejo upeljal, mesto olepšal in šole sezidal.

Tudi severni del naše grofije ločen je bil skoro popolnoma od goriškega glavarstva. *Bolško* je imelo svoje lastne (le od graške vlade odvisne) glavarje in tako so

bili zadobili u *Tolminu* dedno glavarstvo (l. 1607) baroni *Dornberški*. Za njimi so prišli l. 1633 Breunerji in od teh so kupili (l. 1651) Tolminsko grofi *Coronini*, ki so je obderžali do l. 1848. Tolminski grofi so učasi hudo stiskali svoje podložne. To je ljudstvo razdražilo, da se je večkrat uperlo svoji gosposki. Upiralo se je plačevanju desetine od *novin* (novoizdelanih zemljišč) in hudovalo se, ker je bil grof upeljal užitnino na vino ter zahteval plačilo u denarjih mesto nekaterih rabot. Zaradi tega je nastal l. 1627 upor (punt) po Tolminskem, ki pa je bil kmalu ukročen. Važnejši je bil *tolminski punt* od l. 1713, ki se je bil unel proti užitnini na vino in meso, ter razširil skoro po vsem Goriškem (po Čepovanu, Bèrdih, vipavski dolini, Rihenbergu in Devinu). Tolminci so prišli u velikem številu u Gorico ter zahtevali svoje konje in blago, katero jim je bil zarubil užitninski podjetnik. Le s težavo posrečilo se je goriškemu glavarju Tolmince nekoliko potolažiti. Vlada je poslala hèrvaških vojakov na Goriško in ti so zadušili upor ter polovili njegove začetnike, katere so potem ostro kaznovali. Spomladi l. 1714 obglavili in razčertali so jednajst Tolmincev pri stebru sv. Ignacija na Travniku (u Gorici).

Cesarja *Leopold I.* (1657—1705) in *Karol VI.* (1711—1740) prišla sta bila oba u Gorico (l. 1660 in 1728) ter osebno sprejela poklon deželnih stanov. Poslednji je skerbel zlasti za zboljšanje cest in pouzdigo kupčije. Da bi se oslobodil odvisnosti Benečanov, ki so imeli vso kupčijo na jadranskem morju u svojih rokah, ustanovil je cesar *Karol slobodno luko u Tèrstu* (kakor tudi na Reki).¹⁷¹⁹ IZpeljal je novo dunajsko cesto, ki je pa le malo ticala goriško zemljo (od Senožeč čez Sežano proti Občinam). Ali vse te spremembe so bile malo koristne za goriško kupčijo. Ladje neso smeje več u goriških lukah ostajati,

nego morale so vse u Tèrst in od todi je šla glavna kupčija čez Kranjsko in Štajersko na Dunaj. Na predelski cesti je bila mitnina zelo visoka in zato so hodili koroški vozniki rajše čez Pontebo ter po daljši poti skozi Kormin u Gorico. Usledi tega je propadla predelska cesta in tudi vipavska je bolj osamela. Pouzdignila pa se je cesta iz Gorice po Dolu čez Devin u Tèrst. Najbolj pa so ovirale kupčijo visoke carine. Vse, kar je bilo treba u deželo uvažati, plačevati je moralo na meji neprimerno mnogo, n. pr. olje u Št. Ivanu in Terstu, kranjska živina u Bači pri Tolminu, koroško žito u Kanalu, kranjsko pa Podkrajem in u Gorici i. t. d. Proti beneški deželi so bile colnije u Korminu, Nogaredu, Višku, Červinjanu in Zagraju.

Slavna hči Karola VI. bila je cesarica *Marija Terezija* (1740—1780). Ona se je trudila po materinsko, da bi pouzdignila blagostanje svojih dežel. Tudi Goriškemu je storila mnogo dobrega. Kakor za ustanovitev nadškofije, tako si je prizadevala tudi za zboljšanje poljedelstva, za upeljanje sviloreje in za zidanje tovaren. Ukazala je zlasti izsušiti oglejsko močvirje in spremeniti ga u rodovitno polje. Tako je bil odstranjen merzličast zrak in zboljšan položaj obmorskih prebivalcev. Po prizadevanju velike cesarice ustanovila se je u Gorici „kmetijska družba“ (l. 1765), ki je mnogo storila za pouzdigo našega poljedelstva. Počasi je začelo ljudstvo trebiti nerodovitno zemljo in spreminjati pašnike u polja. Po nižini so pridelovali mnogo žita, po gorah pa so bili začeli konopljo in lan sejati. U drugi polovici XVI. stoletja upeljali so na Goriško turšico (sirek); splošno ukoreninila pa se je še le u začetku XVII. stoletja. Po letu 1788 začeli so povsodi po Goriškem krompir saditi. Tudi svilarstvu je pomagala Marija Terezija na noge z raznimi ukazi, ki so širili domači pridelek in ga branili pred tujim blagom. Jednako

je izdala vlada za pouzdigo vinstva mnogo postav proti tujim vinom. Ob rekah Soča in Ter so zidali dolge jezove, da bi zabranili bližnja zemljišča pred poplavljenjem. U Trenti so začeli kopati in kovati železo (1579—1778), u Gorici in njeni okolici so nastale tovarne (za usnje, vosek, papir) ter l. 1754 prva tiskarna. Marija Terezija je tudi zapovedala, naj se po vseh deželah njenega cesarstva slobodno terguje in odpravila je vso carino na žito. Ob hudi lakoti l. 1764 nakupila je sama mnogo žita na Koroškem ter ga prodajala pod ceno na Goriškem. Za skupljeni denar so potem novo žito nakupili in ga zopet tako prodajali.

Tudi deželno upravo je Marija Terezija nekoliko spremenila. Za Goriško je ustanovila posebno okrožno oblast ali „kresijo“, ki je imela tudi na to gledati, da grofi neso kmetov preveč stiskali. Nadalje je ta blaga cesarica uredila in zboljšala sodstvo odpravila okrutno tērpinčenje („torturo“) tistih obdolžencev, ki se neso hoteli za krive spoznati. Mnogokrat so hude bolečine tudi nedolžne prisilile, da so obstali hudodelstva, katerih neso nikoli storili. Na tak način so poprej zlasti stare ženske kot čarovnice („copernice“) obsojali in jih potem na gro-
madah sežigali.

Cesaričin sin *Jožef II.* (1780—1790) je bil blag človek, imel je dobre namere, ali hotel je vse prehitro in najenkrat izpeljati. Ljudstvo ga ní razumelo in celo sovražilo ga je ker je bil pregloboko segnil u verske reči. Dal je razrušiti mnogo manjših, siromašnih cerkva in odpraviti večino samostanov. Na Goriškem je bilo u teku let nastalo mnogo samostanov. Pervega je ustanovil l. 1225 sv. Anton Padovanski u Gorici, kjer je ta svetnik nekaj časa bival. L. 1481 ustanove Benečani samostan servitov u Gradišću in l. 1567 se naselé iz Bosne pregnani

frančiškani na Sv. gori. L. 1591 pokličejo deželni stanovi kapucine u Gorico, da bi jim pridigovali o postnem času. Pozneje so se bili naselili kapucini tudi u Gradišču, Korminu in Sv. Križu. Ferdinand II. pošlje l. 1615 jezuite u Gorico, kjer si ustanove lastno šolo in se ljudstvu kmalu tako prikupijo, da jim je darovalo mnogo hiš in zemljišč. L. 1618 dobijo faro Št. Peter in l. 1633 Komen u svoje oskerbovanje. Jezuitski red je preklical papež Klement XIV. l. 1773 in mesto njih so prišli u Gorico *pijaristi* ter preuzeli podučevanje mladine. Karmeliti se nasele l. 1649 na Kostanjevici in pozneje tudi u Devinu. L. 1653 pridejo u Gorico klarinke, l. 1655 usmiljeni brati in l. 1672 uršulinke, a domikani se nasele u Fari (1646), Korminu in Ajelu. Cesar Jožef je odpravil l. 1782 vse samostane, ki se neso pečali s podučevanjem, dušnim pastirstvom ali bolniško postrežbo. Ker je bila ustavljena božja pot na Sv. gori, prišli so frančiškani u Gorico in potem l. 1811 na Kostanjevico. Cesar Jožef je zaterl tudi nadškofijo u Gorici, ker tedanji nadškof ni hotel zahvaliti njegovih cerkvenih prenaredb. Mesto tega ustanovil je škofijo u Gradišču (l. 1785), ali že l. 1791 so prenesli škofijski sedež zopet u Gorico.

Cesar Jožef je ustanovil l. 1783 *namestništvo u Terstu*. Njemu je podredil goriško grofijo, katero je razdelil na okrožje goriško in okrožje gradiščansko. Ločil je tudi sodstvo od deželne vlade in postavil neodvisne sodnike. Njegova največa *zasluga za kmete* je, da je olajšal njih podložnost in odvisnost od grofov ter omejil rabotanje. Poprej se je kmetom silno slabo godilo. Grofi se jih stiskali in molzli pri probiranju desetin. Da bi se krivičnosti odstranile, ukazala je vlada sestaviti *urbarje*, t. j. zapisnike vsega onega, kar so bili kmetje dolžni plačevati od svojih zemljišč. Stanovi néso

hoteli plačevati deržavnih davkov, temveč nakladali so jih večinoma kmetom. Poleg tega so stanovi jako nemarno oskerbovali deželne dohodke. Denar je mnogokrat izginil, da se ní vedelo in znalo kam. Zadnjič so vendar sklenili davek kolikor mogoče pravično razdeliti, in zato so ukazali, da mora vsakdo natanjko naznaniti svoja zemljišča in njih dohodke. Vse to so potem popisali in narisali u davkarsko knjigo ali *kataster*. Toda plemiči so se tudi zdaj upirali nadačenju svojih zemljišč in vlada ní hotela nič plačevati od svojih posestev. Zadnjič je vender obveljalo, da se ne sme noben posestnik odtegniti zemljiškemu davku. Tako je bil urejen kataster za časa Marije Terezije in Jožefa II. Razen zemljiškega in hišnega davka pa je bilo treba plačevati še mnogo drugih, n. pr. osebni davek, razne užitnine, davek za obertnijske izdelke, vojskine priklade i. t. d. Kmetje so bili se ve, da silno razdraženi zavoljo tolikih davkov.

Jožefov naslednik cesar *Leopold II.* (1790—1792) je odpravil skoro vse njegove pre naredbe in upeljal zopet Marija Terezijine zakone. Za celo grofijo bila je le jedna vlada (kresija), sestavljena iz deželnega glavarja in osem glavarstvenih svetovalcev, kakor za časa Marije Terezije. Po kratki vladi Leopolda preuzame avstrijsko vlado njegov brat *Franc II.* (kot „avstrijski cesar“ Franc I.) 1792—1835, ki je moral voditi deržavno kermilo u zelo nemirnem in za Austrijo osodepolnem času.

Goriško u XIX. veku.

Francozi so se bili l. 1789 upèrli proti svoji stari vladi, pomorili vso kraljevo rodovino in veliko tisoč drugih ljudij ter uganjali nepopisljive grozovitosti. Europejski vladarji so hoteli temu konec narediti in zato so napovedali vojsko novi francoski vladi. Ali ta je imela srečo in izgnala u kratkem času vse tuje vojake iz Francoskega ter napadla celo druge deržave. Njeni največi vojskovodja je bil *Napoleon Bonaparte*, katerega so Francozi l. 1804 za svojega cesarja izvolili. Ta premaga spomladi leta 1797 vso gorenjo Italijo in pridere kakor veter na Goriško (18. marča). Poveljnik avstrijske vojske nadvojvoda *Karol* bil je sicer mlad, ali serčen in bistroviden vojskovodja. Da je bila avstrijsko vojaštvo bolje urejeno, gotovo bi bil *Karol* Napoleona užugal. Ali osoda je hotela, da je bila Avstrija zaporedoma tepena in da je morala pozneje celo mnogo svojih dežel odstopiti Franciji.

Ko se je približeval *Napoleon* Goriškemu, poslal je nadvojvoda *Karol* u naglici jedno četo u Gradišče, da bi branila Francozem prehod čez Sočo; drugo pa u Kobarid, da bi ustavljala francoski oddelek, katerega je bil *Napoleon* u Čedad poslal. Ali kljubu temu prekorači *Napoleon* že 19. marča plitvo Sočo ter odseče posadko u Gradišču. Zato se je umaknil nadvojvoda *Karol* proti Ljubljani in od onde po Gorenjskem proti Beljaku. Francozi pa posedejo Gorico in se utabore pod generalom *Muratom* na

Lijaku. Napoleon naloži deželi 150.000 goldinarjev prineskov, postavi začasno vlado u deželi in odide potem za Sočo proti Tolminu. Pred njim se je umikala avstrijska vojska in hotela zbrati se u Beljaku ter sovražnika z nova napasti. Da bi to zbiranje branil pred francoskim nadlegovanjem, ostal je avstrijski general Köblös s 500 granadirji in 2 topoma u *bolškem gradu*. Toda že 22. marča pridejo Francozi pred grad in ga začnejo napadati. Ali posadka je hrabro odbila vse naskoke. Sprevidela je pa tudi ob jednom, da se ne bode mogla dolgo braniti in zato je sklenila pomagati si zvijačno. Zvečer odide jeden del posadke iz terdnjave, ostali pa so bili tako tiho, da so Francozi menili, ka so vsi otišli. Ker so se bali, da bi se Avstrijci ne premislili in tako važnega mesta z nova ne posedli, sklenili so še tisto noč polastiti se grada. Med tem pa je bila ostala posadka most čez Koritnico odkrila, da je imel na sredi veliko jamo. Ko je tore prvi oddelek Francozev naravnost proti gradu korakal, popadal je u tami vojak za vojakom u strašansko globočino. Od zadej gredoče opomnil je še le ropot bobna, ki se je z vojakom uredi u globočino kotolil, da tukaj mora nekaj posebnega biti. Tako so odjenjali Francozi in si kupili rajše izdajalca, ki je kraj dobro poznal. Ta pripelje sovražnika na visočino ravno nad gradom. Francozi posedejo vse bližne stermine in 23. marča ponové naskok na grad. Ker ní bilo od nikjer pričakovati rešitve proti toliki sili, podala se je mala posadka ob jedni uri popoldne. Köblös z večino svojih ljudij je bil ujet. Nad gradom pa so se Francozi znesli in ga razsuli. Njegove razvaline so se še do l. 1881 lepo vidile, ker je cesta prav mimo njih izpeljana. Omenjenega leta pa so začeli na tistem mestu novo, umetnejšo terdnjavo zidati.

Istega dne kakor pri bolškem gradu, odločila se je osoda avstrijske vojske tudi pri Tèrbižu. Še predno se je mogla vsa avstrijska vojska onde zbrati, napadli so jo Francozi, ki so bili med tem pod generalom Maseno čez Pontebo prišli. Nadvojvoda Karol je zastonj pričakoval svoje ostale oddelke z Goriškega, katere je vodil general Bajalić. Težki vozovi so ga jako zaderževali na slabih potih. Tako so Francozi najpreje potolkli in razkropili Karlovo vojsko, potem pa Bajalića pri Rablju od spredi in zadi prijeli ter ves njegov oddelek ujeli. Zmagonosno so hiteli Francozi dalje proti Dunaju. Da bi odvernil večo nevarnost, sklenil je cesar *Franc* mir (19. oktobra 1797 u Kampoformiju pri Vidmu). Usledi tega je morala Avstrija izročiti Francozom Belgijsko in Milaneško, a dobila je mesto tega vse *Beneško*. Napoleon je bil namreč premagal in zaterl staroslavno vlado u Benetkah in tako uničil največega sovražnika goriške dežele. Tako je prirastel Goriškemu ves tèržiški okraj z obmorskimi otoki.

Ali te pre naredbe neso trajale dolgo. Napoleon je tako samovoljno prestrojeval podjarmljene dežele in se tako samooblastno ponašal nasproti drugim vladarjem, da sta mu avstrijski in ruski cesar u zvezi z Angleži l. 1804 *vojsko napovedala*. Avstrijski vojskovodja u Italiji je bil hrabri nadvojvoda Karol. Z malimi pripomočki izverševal je čuda in pobil u tridnevni bitki (pri Kaldjeru) francoskega generala Maseno. Ali ker je imela zvezna vojska na Nemškem nesrečo, moral se je umakniti iz Italije in hiteti proti Dunaju, da bi zavaroval glavno mesto pred sovražnikovim napadom. Spomladi l. 1805 hitijo Francozi za njim proti Goriškemu. General Jourdan posede Bèrda, Masena pa Gorico ter postavi onde začasno vlado. Ali že 26. decembra 1805 sklenjen je bil mir u Požunu in Francozi so morali zapustiti Goriško. Pridobili pa so si Beneško in Goriško

je postalo zopet mejna dežela. Ali še le 10. decembra 1807 so uredili stalno mejo in sicer tako, da je morala Austrija prepustiti Francozem vse Goriško na desnem bregu dolence Soče, od Kresteníc in Idrije pri Kanalu pa do morja. Takrat je Goriško za vedno izgubilo svoja nekdanja posestva na Beneškem ob Taljamentu.

Ali tudi ta uravnatev meje še ní bila stalna. Cesar Franc ní mogel pozabiti svojih velikih izgub, zlasti ker je bil primoran svoje vedno zveste Tirolce Bavarcem prepustiti. Vedel je, da ne bode mirá u Europi, dokler Napoleon na Francoskem gospodari, in zato se je hotel za bodoče slučaje bolje pripraviti. Po leti 1808 je dal razglasiti patente, ki so ukazovali osnovo narodne brambe in rezervne vojske po vseh deželah avstrijskega cesarstva. Ko bi se bila ta povelja natanjko izpolnila, mogla bi bila Austrija 800.000 vojakov na noge postaviti. Nadvojvoda Karol je dobil nalog, da uredi deželno brambo. Ali še predno je bil to zveršil, moral je cesar Napoleonu *vojsko napovedati* (aprila 1809). Glavna vojska je šla pod nadvojvodo Karlom na Bavarsko- stranska pa pod nadvojvodo *Ivanom* u Italijo. Ali kmalu je bil nadvojvoda Karol nazaj na Avstrijsko potisnjen. Usledi tega se je moral tudi zmaga-joči nadvojvoda Ivan iz Italije verniti. Za njim so derli Francozi proti notranjeavstrijskim deželam. Da bi se oviralo sovražnikovo napredovanje, zapovedal je nadvojvoda Ivan, naj se postavijo male terdnjave na onih cestah, ki peljejo iz Italije proti središču cesarstva. Tako so sezidali u naglici tudi na Čalavaju pri Naborjetu (blizu Pontebe) in na *Predělu* terdnjavici. Bili sta leseni, sè zemljo ometani, prece dobro oboroženi in za več časa sè živežem preskerbljeni. Predelsko je sezidal stotnik *Herman* in on je bil tudi odmenjen za njenega zapovednika in branitelja.

Začetkom maja 1809 prideró Francozi *tretjokrat na Goriško*, posedejo glavno mesto in nalože grofiji 910.000 frankov prineskov. Iz Gorice pošljejo Francozi mali oddelek proti Kranjskemu. Deželni brambovci kraški zjedini- nili so se z okoličanskim bataljonom teržaškim in postavili se u bran sovražniku pri *Razdèrtem*. Tu so bili tudi u naglici napravili male nasipe. Okoli teh se uname 16. maja kervav boj. Kljubu hrabremu ponašanju slovenskih bram- bovcov, zmagali so zadnjič Francozi sè svojo velemočjo, ker je bilo brambovcem streliva zmanjkalo. Od todi so jo udarili potem Francozi nad Ljubljano. Njih glavna vojska pa se je bila obernila deloma na Pontebo, deloma iz Gorice za Sočo proti Predelu. Domača narodna straža se jim je sicer na več krajih ustavljala, ali bila je preslaba. Tako dospé sovražnik že 15. maja do Predela in se utabori na Stèrmeu.

Koj drugo jutro začne *napadati predelsko kladaro*. Od vseh strani je gromel na njo silen strel in goste krogle so jej mnogo škodovale. Ali posadka je čversto odgovarjala, njeni topiči so pobijali Francoze, da so padali kakor snopi ob žetvi. Hèrvaški junaki so bili vsi naudušeni in sklenili do zadnje srage kèrvi braniti se. Rajše so hoteli dati svoje življenje, nego zapustiti sebi u varstvo izročeno mesto. Francozom pa se je mudilo na Tèrbiž, ker neso imeli nič več živeža pri sebi in ga u tako samotnih, nerodovitnih krajih tudi dobiti neso mogli. Kakor besni so rili proti terdnjavici in skušali splezati po sternih jarkih nad njo, toda vselej brez uspeha. Tako se je ponavljalo bojevanje drugi dan, tako tretji dan. Vsak dan so pozivali Francozi posadko, da naj se poda. Ali ta je vedno odgövarjala z odločnim *ne*, tudi po tem, ko se jej je bilo naznanilo, da je Čalavaj že padel in da je Tèrbiž u francoskih rokah. Zadnjič, 18. maja proti večeru,

posreči se Francozom, da pridejo nad terdnjavo in jo zažgo sè smolenimi venci. Veter je plamen hitro razpihal in požar se je razširil na vse strani. Zaradi ognja in dima ní bilo več mogoče u kladari braniti se. Herman jo udere tore na čelu posadke iz terdnjave in skuša predreti skozi sovražnika u goro. Ali sedaj obsujejo Francozi od vseh strani junaške branitelje ter jih posekajo in pobijejo skoro do zadnjega moža. Le kakih šest je zbežalo po noči k avstrijski vojski in oznanilo slavno smert svojih tovarišev. Na mestu lesene kladare postavili so l. 1848 novo in varno zidano terdnjavo ter zraven nje lep spominek Hermanu in junaškim Hèrvatom.

Ko so po drugih nesrečenih vojskah na Dunaju mir sklenili (14. oktobra 1809), ostalo je Goriško z vsem Primorjem, Kranjskim, gorenjim Koroškim, Hèrvaškim in Dalmacijo pod francosko vlado. Iz teh dežel ustanovil je Napoleon *ilirsko kraljestvo*. Jeden del tega kraljestva je bila *provincija Istra* z glavnim mestom Terst. K tej provinciji je spadalo tudi Goriško (brez Bèrd in Furlanije) ter bilo razdeljeno na šest kantonov (Bolec, Tolmin, Kanal, Gorica, Tèrzič in Sv. Križ z Vipavo, katero so bili Francozi Goriškemu pridružili). Gradiščanski distrikt (s kantoni Gradišče, Kormin in Červinjan) prišteval se je k italijanskemu kraljestvu. Naši stari ljudje se še spominjajo francoske vlade. Mesto naših županov postavili so bili Francozi svoje mère, kateri so tudi svete zakone sklepali. Prestrojili so šole, upeljali naglo sodstvo, osvobodili kmeta vseh podložnostij do grofov; a upeljali so tudi splošni davek („franke“), katerega so navadno z ostromtjo terjali. Tudi Bolčane so podvergli davščini ter jim uzeli od cesarja Maksa podeljeno oslobojenje. Ljudje, ki so se iz početka Francozev silno bali, bili so se jim s časoma popolno privadili. L. 1813 pa se je bila vzdignila cela

Europa soper Napoleona. Zaporedoma je bil premagan u več bitkah in potem iztiran iz vseh francoskih dežel. Naudušeno so se uzdignili vsi avstrijski narodi in pregnali Francoze iz svojih dežel. 6. oktobra 1813 so prišli zopet avstrijski vojaki u Gorico in posedli deželo u imenu cesarja Franca I. Tudi Beneško je prišlo z nova pod Austrijo.

Kakor so Goričani u teh nemirnih, za Austrijo tako nevarnih časih, zvesto spolnovali svojo dolžnost kot stražniki jugozahodne meje; tako so ob tem času dali splošni domovini svoja verla dva sinova, ki sta jej z „uma bistrim mečem“ pomagala in sè svojo zgovornostjo branila vseh neopravičenih napadov. Ta dva sta bila bratranca *Filip* in *Ljudovik Kobencelj*, iz staroslavne koroške rodovine, ki se je bila pa u začetku XVI. veka na Goriškem naselila. Svoja posestva si je bila pridobila u Moši, na Proseku, u Št. Danjelu, Šmarjah ter dalje u Ložu, Podjamo in u Postojni. Filip Kobencelj (1741—1810) je bil ljubljeneec cesarja Jožefa II., spremljal ga je na njegovih potovanjih po Francoskem in zastopal na dvoru pruskega kralja in ruskega carja. Ko se je papež Pij VI. na svojem potovanju na Dunaj 14. marcija 1782 Gorici približeval, poslal mu je cesar Jožef grofa Filipa nasprot, da ga pozdravi u njegovem imenu in ga potem dalje spremlja na njegovem potovanju. Za cesarja Leopolda je postal grof Filip namestnik deržavnega kancelarja in za Franca I. celo kancelar ter voditelj vse zunanje politike avstrijske. Ali že l. 1793 se je moral umakniti s tega častnega mesta in iti kakor avstrijski poslanec u Pariz, tore u najnevarnejše mesto. Kakor dobrega Avstrijca ga Napoleon ni mogel terpeti in zato se je Kobencelj povernil l. 1805 nazaj na Dunaj ter začel bolj tiho živeti. Njegov bratranec *Ljudovik Kobencelj* (1753—1810) je bil izversten diplomat

in najizobraženejši dvornik. Služboval je kakor avstrijski poslanec zaporedoma u Kodanju, Berolinu in Petogradu (1780—1797), kjer se je znal tako prikupiti ruski cesarici, da je ostala terdna zaveznica Avstriji nasproti vsem prizadevanjem Prusije. Potem je prišel na Dunaj, podpisal kampoformijski mir, postal kmalu državni in dvorni minister, ter vodil do l. 1805 ne le vso zunanjo politiko, nego tudi vse avstrijsko cesarstvo. Ž njim je zamerl slavni rod Kobenclejev, ki je dajal Avstriji najviše državnike in ostane vedno dika goriške dežele.

Ko se je po francoskih vojskah povernil mir u naše dežele, začela je Avstrija celiti rane, katere so bile dolge vojske usekale njenim narodom. Avstrijski orel se je z nova zabliskal u jutranjem solncu svoje nevenljive slave. Cesar Franc je združil 1804 vse svoje podedovane dežele u jedno celoto ter jim dal ime *avstrijsko cesarstvo*. (L. 1806 se je odpovedal naslovu nemškega cesarja.) Tudi Goriškemu je obernal svojo skerb in ga z nova uredil. Na dunajskem zboru vladarje vodločili so Goriškemu nove meje (21. oktobra 1814). Usledi tega je ostala pri Kranjskem: Vipava z okolico, potem Goče, Št. Vid, Razderto, Malo in Veliko Ubelsko. Goriškemu pa so pridružili ves Kras, t. j. okolico devinsko, sežansko in černigrajsko. Goriško-beneška meja je bila stalno urejena, tako da so prirasli naši grofiji kraji: Breginj, Logi, Livek, Senik, Mernik, Verhovlje, Berdica, Lože, Št. Lovrenc, Rutarji, Bračan, Viškon, Strasoldo, Cavanzano, Campolongo, Alture, Perteole, Sacileto, Muscoli in Mortesine. Te meje naše grofije so ostale nespremenjene do dandanes. Obnovili so tudi kronovino *Primorsko* ter jo poddružili (1816) *ilirskemu kraljestvu* (Koroško, Kranjsko, Primorsko in kos Hrvaškega).^{*} Grofija pa je bila razdeljena na „osrednje sodnije“

(Bolec, Tolmin, Kanal, Kojsko, Kormin, Ajelo, Monastir-Akvileja, Teržič, Gradišče, Grafenberg za goriško okolico, Sv. križ, Rihenberg, Št. Danjel, Devin in Černigrad). Ta razdelitev se je obdržala do l. 1848.

Cesar Franc je pouzdignil goriškega škofa *Jožefa Balanta* (*Wallanda*, 1819—1834) zopet u nadškofa in papež ga je imenoval (l. 1830), *metropolita Ilirje* ter mu poddružil škofije u Ljubljani, Terstu, Poreču in na Kèrku. Ta škof je ločil od svoje škofije in izročil ljubljanski vipavski in postojnski dekanat (l. 1830), kakor so bili že l. 1792 idrijsko okolico u svetnem in cerkvenem obziru Kranjskemu pridružili. Škof Balant je upeljal (krog l. 1820) popoldansko službo božjo u domačem jeziku (mesto u latinskem) po uzgledu ljubljanske škofije. Skerbel je tudi za ljudski poduk in ustanovil mnogo šol po deželi. U začetku tega veka so bile na Goriškem samo štiri ali pet ljudskih šol, četert stoletja pozneje pa že dvajset. Za pouzdigo šolstva in napredek slovenščine po Goriškem trdil se je premnoga blagi *Valentin Stanič*, rojen l. 1774 u Bodrežu na Kanalskem in umèrl kot škofijski šolski nadzornik u Gorici l. 1846. Podučeval je sam več let šolsko mladino, cepil veselje do branja in širil slovenske knjige med ljudstvo. Pel je tudi priproste, nedolžne pesni, da bi poblašil ljudski ukus. Ustanovil je društvo soper terpinčenju živalij ter položil temelj prekornisti šoli za gluhoneme (l. 1842).

Nove iznajdbe tega stoletja (parniki, železnice, telegraf, fotografija, plin i. t. d.) spremenile so popolnoma ljudsko življenje. Rodile so se nove misli, nova obleka in nova hrana je prišla u navado. Ljudje imajo vedno več potreb in zato je treba skerbeti za vedno večí zaslužek. Ali napredek ljudstva zavirale so tudi u tem veku mnoge nesreče. Leta 1816 in 1817 je razsajala

strašna lakota, 1829—1830 je bila huda zima, 1855 je morila neusmiljena kolera po deželi in naudajala z velikim strahom vse prebivalstvo. Poleg tega so povodnji, nevihte in grozna toča velikokrat uničevale polja in obožale marsikaterega kmeta. Po letu 1850 prikazovala se je vedno bolj tertna bolezen in malo pozneje so začeli tudi svilodi bolehati. Tako sta dva glavna goriška pridelka u veliki nevarnosti.

Leto 1848 je sicer prešlo mirno za našo deželo, ali uplivalo je premnogo na njo. Najvažnejši pridobitek je ta, da je cesarska beseda oslobodila kmeta vseh podložnostij in rabot (7. septembra 1848). Usledi posebne naredbe za Primorsko (17. sept. 1849) odkupili so kmetje svoja posestva in postali slobodni lastniki svojih zemljišč, katera so morali poprej za druge obdelovati. Tudi občine so zadobile svojo samostojnost in pravico, da smejo same za-se skrbeti. Upeljale so se *županije* sè starejšinstvi, skoro tako, kakor so jih imeli nekđaj stari Slovenci. L. 1848 je prenehalo ilirsko kraljestvo in združena grofija goriško-gradiščanska je postala zopet samostojna dežela avstrijske deržave. Razdelili so jo na trinajset okrajev: Bolec, Tolmin, Cerčno, Kanal, Gorica mesto, Gorica okolica, Gradišče, Kormin, Červinjan, Teržič, Komen, Sežana in Ajdovščina. Okrožni urad u Gorici so l. 1858 popolnoma odpravili in okrajni uradi so počeli občevati neposredno z namestništvom u Terstu. L. 1868 pa so upeljali „okrajna glavarstva“ (Tolmin, Gorica, Gradišče in Sežana), ter prideržali omenjenih trinajset okrajev le kakor „sodnijske okraje“. Naš sedanji cesar *Franc Jožef I.* (od l. 1848) podelil je l. 1861 vsem svojim narodom *ustavo*, t. j. pravico sodelovati pri sklepanju zakonov, in tako je dobila tudi goriška grofija svoj posebni *deželni zbor*.

COBISS ©

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIZNICA

00000505759

